

Välikatsaus suomen kielen juuriin

TERHO ITKONEN (Helsinki)

Seuraavan alustuksen olen alkuaan laatinut Tvärminnen symposiumiin »Suomen kansan esihistorialliset juuret», joka pidettiin tammikuussa 1980. Alustuksen aiheena ovat suomen ja muidenkin itämerensuomalaisten kielten, osaksi myös lapin varhaisvaiheet ja erityisesti varhaisten kielimuotojen paikannuskysymykset. Se on jatkoa aiemmille samaa aihepiiriä käsitteleville kirjoituksilleni, joista tässä sopii mainita varsinkin »Itäsuomalaisen liudennuksen fonologinen paradoksi» (Fenno-ugrica, SUST 145, 1968), »Erään partisiippi-tyypin taustaa» (Virittäjä 1969), »Aunuksen äänneopin erikoispiirteet ja aunukselaismurteiden synty» (Virittäjä 1971), »Historiantakaiset Häme ja Suomi kielentutkijan näkökulmasta» (Hist. Aikakauskirja 1972) ja »Kantasuomesta suomeen» (teoksessa Suomen tieteen ulottuvuuksia, 1978). Jo vuosina 1980 ja 1981 olen julkaissut alustuksestani kaksi yleistajuista lyhennelmää: »Suomessa puhutun suomen juuret» (Tiede 2000 2/1980) ja »Kielemme kantasuomalaiset juuret» (Yleisradion julkaisusarja 3/1981, n:o 73).

Kun eri tieteitä edustavien Tvärminnen alustusten julkaiseminen rupesi valitettavalla tavalla lykkääntymään, suunnittelin oman osuuteni julkaisemista huomattavasti laajennettuna ja ajantasaistettuna laitoksena, ehkä kirjana. Nyt on kuitenkin päästy niin pitkälle, että Tvärminnen alustukset vihdoin saadaan julki Suomen Tiedeseuran kustantamana kokoomateoksena, jossa kunkin kirjoittajan osuus on kustannussyistä enintään parikymmentä sivua. Oma alustukseni ei näihin rajoihin mahtunut; sitä korvaamaan olen antanut Tiede 2000:n -kirjoitukseni alkuversion jonkin verran laajennettuna mutta tilansäästön vuoksi ilman lähdeviitteitä. Lähdeviitein varustettu esitys sen sijaan julkaistaan melkein kokonaan Virittäjän tässä ja seuraavassa vihkossa.

Samalla olen luopunut laatimasta Tvärminnen alustuksesta laajennettua esitystä; osin Tvärminnen symposiumista juontuvat herätteet, osin eräät omat uudet havaintoni ja ideani sekä tuoreimmat lingvistiset, arkeologiset ja paleoekologiset tutkimustulokset ovat johtaneet minut uudenlaiseen näkemykseen, jonka juuret monin kohdin kyllä näkyvät vuoden 1980 alustuksestani mutta jonka kokonaisuhaamotus nyt ratkaisevasti poikkeaa entisestä. Tätä uutta näkemystä hahmottaessani minulle ovat antaneet tärkeitä virikkeitä paitsi Tvärminnen alustukset myös Tvärminnen aikaiset ja sitä myöhemmät keskustelut useiden etupäässä yliopistollisten kollegoiden kanssa; mainitsen vain kielitieteilijät Raija Bartensin, László Hontin, Juha Janhusen, Eero Kiviniemen, Jorma Koivulehdon, Mikko Korhosen, Heikki Leskisen, Tuomo Pekkasen, Sirkka Saarisen, Pekka Sammallahden ja Seppo Suhosen sekä arkeologit Christian Carpelanin, C. F. Meinanderin, Unto Salon, Ari Siiriäisen ja J. P.

Taavitsaisen, historiantutkijan Eino Jutikkalan, geologin Joakim Donnerin, paleontologin Björn Kurténin, eläintieteilijän Jaakko Syrjämäen, kasvitieteilijän V. Erkamon ja paleoekologin Kimmo Tolosen. Uuden näkemyksen pääpiirteitä olen ensimmäisen kerran julkisesti luonnostellut Suomen Kielen Seuran vuosikokouksessa 14. huhtikuuta 1983 Turussa pitämässäni esitelmässä »Hämeen muinaiskulttuurin sanastollisia heijastuksia» ja sen lyhyessä uutismaisessa selostuksessa »Suomen kielellä vuosituhansien juuret: kantasuomen sanoja muokkautunut lapissa» (Turun Sanomat 16. 4. 1983); uuden näkemyksen syntyvaiheita olen valaissut kirjoituksessa »Valtiojohtoisesta tiedepolitiikasta väljemmille vesille» (Turun Sanomat 15. 4. 1983). Ajatuksiani olen edelleen kehittänyt ja täsmentänyt esitelmässä »Huomioita itämerensuomen ja lapin varhaisvaiheista», jonka pidin Kotikielen Seurassa 18. toukokuuta 1983.

Nyt julkaistava alustus on siis itse asiassa jo vanhentunut. Pidän sen julkaisemista kuitenkin tärkeänä: vain selvittämällä teorianmuodostuksen välivaiheet voidaan jälkipolville osoittaa, miten ja millaisin perustein valtiojohtoisesta ja byrokraattisesta holhouksesta vapaa yliopistollinen tutkimus ylimalkaan kehittyi. Samasta syystä olen tehnyt alkuperäiseen alustukseeni — varhemmasta suunnitelmasta poikkeavasti — mahdollisimman vähän korjauksia. Olen korjannut enimmäkseen vain huomaamiani aineistoon sisältyviä selviä virheitä ja lisännyt aineistoon jonkin pikku yksityiskohtan. Päätellyyn sisältyviä epäuskottavuuksia en sen sijaan ole ruvennut retusoimaan, vaikka eräissä alaviitteissä niistä selvyuden vuoksi huomautankin.

1. Suomen murteet

Suomen murteet on tapana jakaa kahdeksaan pääryhmään: 1) lounaismurteet, 2) lounaiset välimurteet, 3) hämäläismurteet (joissa erottuvat luonteenomaisena alaryhmänä erityisesti kaakkoishämäläiset murteet), 4) Etelä-Pohjanmaan murteet, 5) Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan murteet, 6) Peräpohjan murteet, 7) savolaismurteet, 8) kaakkoismurteet. Näiden murteistojen luonteenomaisuuksista ja suhteista toisiinsa saa kaavamaisen kuvan, jos tarkasteltavaksi otetaan seuraavat yksitoista murrepiirrettä tai -piirteistöä: a) yleiskielen *d:n* vastineet, alkup. **ḍ:n* jatkajat (esim. sanassa *veto* : *vedon*), b) alkup. tavunloppuisen klusiilin edustus sanoissa *latva*, *myyrä* (< **mükrä*) ja *eilen* (< **eklen*), c) *ts*-yhtymän edustus esim. sanassa *metsä* : *metsän*, d) pitkän *a:n* ja *ä:n* edustus esim. sanoissa *maa* ja *pää*, e) alkup. *-*eða-* jakson edustus esim. sanassa *korkea*, f) painottoman tavun *i*-diftongin (ja sitä edeltävän astevaihtelukonsonantin) edustus esim. sanoissa *tappoi*, *kaloilla*, *keltainen*, g) inessiivin asu esim. sanoissa *maassa*, *pihassa*, h) mon. genetiivin asu esim. sanassa *poikien* ~ *poikain*, i) 'vadelmaa', 'lyhdettä' ja 'hevosen luokkia' merkitsevät sanat, j) muita kutakin murteistoa luonnehtivia äänne- ja muotopiirteitä, k) muita kutakin murteistoa luonnehtivia sanastoseikkoja.

Katsausta joudutaan pakosta karkeistamaan jättämällä suppealevikkisiä erikoisuuksia pois. Näin siitä tulee seuraavanlainen:

1. Lounaismurteet.

- a) *r* (*veron*), suppealla alueella pohjoisryhmässä *δ* (*vedon*).
- b) *larva* (etup. pohjoisryhmässä, suppealla alueella *laδv(a)*) ~ *lalva* (etup. itäryhmässä), *myyr(ä)*, *eilän*.
- c) *tt* : *t* (*mettä* : *metän*), suppealla alueella pohjoisryhmässä *ʋʋ* : *ʋ* (*meʋʋ(ä)* : *meʋän*).
- d) *ā*, *ǣ* (*maa*, *pää*).
- e) Tyypit *korkki* (pohjoisryhmässä) ~ *korkja* (itäryhmässä).
- f) *i*-diftongin jälkikomponentti osaksi säilynyt, osaksi hävinnyt, sen edellä heikko aste: *tapo(i)*, *kalo(i)*l, *kellanen*.
- g) *-s* (omistusliitteen edellä *-sa-* ~ *-sä-*) : *maas* (mutta *maasan* 'maassani'), *pihas*.
- h) *poikka(i)n*, *poi(k)ka(t)ten*, *poi(k)ka(j)en*, joskus myös monikkovartaloisena *pojitten*, *poi(k)kien*.
- i) *fa(a)relmainen* (pohjoisryhmässä) ~ *vaara/ma*, *-nen* (eteläryhmässä), *jalallinen*, *luokka*.
- j) Klusiilien ja *s*:n määräehtoinen geminoituminen (*oikke*, *varppa*, *pessä* 'pesää', *pesään*', *u*, *y*, *i* -loppuisten diftongien määräehtoinen reduktio (*kaor(a)*, *laeh(a)*), määräehtoinen loppu- tai sisäheitto (*palk* 'palkka t. palkki', *korent* 'korento', *kukros* 'kukkarossa'), pitkien vokaalien lyheneminen edempänä sanassa (*kelppama* 'kelpaamaan'); tyyppi *märjä halvo* 'märät halot'.
- k) *filitää* 'viheltää', *huomen* 'aamu', *keväistä* t. *käväistä* 'lakaista', *kultakännä* (itäryhmässä) ~ *lemminkäinen* (pohjoisryhmässä) 'leppäkerttu', *kukoistus* 'kukka', *lähde* 'kaivo', *nummi* 'kangasmaa', *otsakulma* 'ohimo', *pihatto* 'navetta', *siena* 'sieni', *sotkua* 'polkea, tallata', *sume* 'sumu'. Useimpien tällaisten alue ulottuu myös lounaisiin välimurteisiin.

2. Lounaiset välimurteet.

- a) *r* (*veron*).
- b) *lalva*, *myyrä*, *eilä(i)n* ~ *eilen*.
- c) *tt* : *t* tai (alueen pohjoisosassa) *tt* : *tt* (*mettä* : *metän* ~ *mettän*).
- d) *ā*, *ǣ* (*maa*, *pää*).
- e) Tyypit *korkja* ~ *korkia* (alueen eteläosassa), *korkee* (pohjoisosassa).
- f) *i*-diftongin jälkikomponentti osaksi säilynyt (parhaiten Länsi-Uudellamaalla), osaksi kadonnut, sen edellä tavallisesti heikko aste: *tapoi* ~ *tapo*, *kaloil(la)*, *kella(i)nen*. Suppealla alueella Länsi-Uudellamaalla pitkä vokaali: *tapoo*, *kalool*, *kellaanen*.
- g) Tyypit *maas* ~ tavallisemmin *maasa*, *pihas* ~ *pihasa*. Omistusliitteen edellä aina yksinäis-*s*.
- h) *poi(k)kain*, *poikaan*, *poikaitten* ~ *poikaatten*, *poika(j)en*, harvoin *pojitten*, *poikien*.

i) *jalallinen* (alueen eteläpäässä) ~ *sitoma* (pohjoispäässä), *vaarain* (Länsi-Uudellamaalla) ~ *fadelma, v-* (pohjoisempana), *luokka*.

j—k) Ei paljonkaan koko aluetta luonnehtivia erityispiirteitä. Lounaismurteiden äänteellisistä erityispiirteistä (lj) diftonginreduktio ulottuu Ala-Satakuntaan ja tyyppi *märjät halvot* lähes koko alueelle (pohjoispäässä *märräät halvot*). Lounaismurteiden sanastopiirteistä (lk) useimmat yltävät joko osaan välimurteiden aluetta tai koko alueelle.

3. Hämmäläismurteet.

a) *l*, laajalti myös *r* (*velon, veron*).

b) *lalva, myyrä, eilen* ~ *eilän* ~ *öülön*.

c) *tt* : *tt* (*mettä* : *mettän*).

d) *ā, ä* (*maa, pää*).

e) Valtatyyppi *korkee*, kaakkoishämmäläisissä murteissa sen ohella mm. *korkea* ja *korkia*.

f) *i*-diftongin jälkikomponentti enimmäkseen kadonnut, sen edellä vahva aste: *tappo, kalo(i)l(la), keltanen* (kaakkoishämmäläisissä murteissa *keltain* : *keltasen*).

g) *-ssa, -ssä*: *maassa, pihassa* (varsinkin kaakkoishämmäläisissä murteissa *pihas* mutta *pihassain*).

h) *poikain, poika(j)en*, osassa kaakkoishämmäläisiä murteita *poikaiten, poikien*.

i) *sidon* (Ylä-Satakunnassa *siikko*), *vadelma* ~ *maarain* (kaakkoishämmäläisissä murteissa *hallain*), *luokka* (osassa kaakkoishämmäläisiä murteita *luokki*).

j) *äite* 'äiti', tyyppit *ja(l)laat* 'jalat', *mä(r)rääät ha(l)loot* (kaakkoishämmäläisissä murteissa *jalat, märrät halot*), tyyppit *ei tu, sa* 'ei tule, sano', tyyppi *nälkähinen* : *nälkähitten*, tyyppi *leikkoo, korjoo*, tyyppi *ottaa, kulkeen*, tyyppi *pureksella, istuksella* (ei murteiston läntisimmässä osassa).

k) *isänen* 'ukkonen', *kyssä(selkä)* 'kyytyräselkä', *komi* 'laatikko', *ohaus* 'ohimo', *peronen* 'perhonen', *päivällinen* 'lounas (ateria)', *siansilmä* 'voikukka', *sukseta* 'hihtää', *suurus* 'aamiainen', *tuoro* 'turve'. Kaakkoishämmäläisten murteiden erikoispiirteitä: *passi* 'vesilätäkkö', *putkahduttaa* 'säikäyttää', *verkulainen* ~ *verpulainen* 'perhonen'.

4. Etelä-Pohjanmaan murteet.

a) *r* tai vajaatäryinen *ř* (*veron, veřon*).

b) *larva, myyrä, eilen*.

c) *tt* : *tt* (*mettä* : *mettän*).

d) *ā, ä* (*maa, pää*).

e) *korkija*.

f) *i*-loppuista diftongia edustaa pitkä vokaali, sen edellä vahva aste: *tappoo, kaloolla, keltaanen*.

g) *-s*: *maas*, *pihas*. Eräissä pronomineissa ja omistusliitteissä muodoissa *-hna*, *-hnä*: *mih(i)nä*, *joh(o)na*, *kärehnäni*.

h) *poikaan*, harvoin *poikien*.

i) *lyhde*, *vaarain*, *luokka*.

j) Tyypit *jalaat*, *märijät haloot*; sanansisäinen *h* säilynyt esim. tyypeissä *rikka-hia*, *etehen*, *otethan*, *nälkähinen*; alkup. **-eh* ja **-ek* -nominien ero säilynyt (*homes* mutta *ruostet*); alkup. **-o* ja **-oi* -nominien ja verbien ero säilynyt (*halko* mutta *taloo*; *sanon* 'sanon' mutta *katkoon* 'katkon'); alkup. **-eda-* ~ *-edä-* ja **-ede-* verbien ero säilynyt (*rupijaa* mutta *katkee*); preesensin ja imperfektin päätteiden ero säilynyt sellaisissa tapauksissa kuin *tuomma—toima*, *tuletta—tulija*.

k) *kakku* 'karitsa', *karo* 'pässi', *krykky* 'kyttyrä(selkä)', *lakso* 'vesilätäkkö', *leipä* 'auran vannas', *loukko* 'kulmakunta', *nilkki(mato)* 'etana', *pohkioon* 'pohje', *pöperöönen* 'perhonen'.

5. Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan murteet.

a) Kato tai siirtymä-äänne *v*, *j* (*paan* 'padan', *vevon*, *vejän*), Keski-Pohjanmaan eteläosassa kuitenkin *r* (*veron*).

b) *latva* (Keski-Pohjanmaan länsiosassa kuitenkin *lalva*), *myyrä* (ylämaan murteissa *mykrä*), *eilen*.

c) Keski-Pohjanmaalla etelimpänä *ss* : *ss* (*messä* : *messän*), pohjoisempana *ht* : *ht* (*mehtä* : *mehtän*), ylämaassa *ht* : *ht* (*mehtä* : *mehtän*), Pohjois-Pohjanmaalla *tt* : *tt* tai *t* (*mettä* : *mettän*, *metän*).

d) *ä*, *ää* (*maa*, *pää*).

e) *korkija*.

f) *i* kadonnut tai säilynyt, sen edellä vahva aste: *tappo*, *kalloilla*, *keltanen*.

g) *-sa*, *-sä*: *maasa*, *pihasa* (ylämaassa *-ssa*, *-ssä*: *maassa*, *pihassa*).

h) *poikain*, harvoin *poikien* (ylämaassa joskus *poikiin*).

i) *lyhde*, *vaarain* tai *vaarama*, *luokka*.

j) Tyypit *märijät halavot* (ylämaassa *märät halot*); *h*:n säilyneisyyttä osassa Keski-Pohjanmaata (*meshän* ~ *mehtähän* 'metsään', *otethan* ~ *otetahan*); mon. 1. ja 2. persoonan yhteinen omistusliite *-nna* (*talonnä* 'talomme, talonne'), *meripimeä* 'sumu', *sokio* 'sokea', *suolinkainen* 'kastemato'. Useiden piirteiden alue jatkuu toisaalta Etelä-Pohjanmaalle, toisaalta Peräpohjaan; tällaisia yleis-pohjalaisuuksia ovat esim. *eine* 'aamiainen', *kiekkaa* 'kiekua', *koiraskissa* 'kollikissa', *nuorukainen* 'hieho'.

6. Peräpohjan murteet.

a) Kato tai siirtymä-äänne *v*, *j*, (*paan*, *vevon*, *ve(j)än*), eräissä luoteisissa äärimurteissa *δ* (*vedon*).

b) *latva* (itäosassa myös *latva*), *myyrä*, *eilen*.

c) *tt* : *tt* (*mettä* : *mettän*).

d) *ā, ā̄* (*maa, pää*).

e) *korkija*.

f) *i* kadonnut tai säilynyt (säilyneisyys yleisintä Tornion murteistossa), sen edellä vahva aste: *tappo* (myös *tappoi*), *kaloila, keltainen* (harvoin *keltainen*).

g) Kemijokivarressa *-sa, -sä* (*maasa, pihasa*), muualla *-ssa, -ssä* (*maassa, pihasa*).

h) *poikain* (harvoin *poikien, poikiin, poikiitten, pojitten*).

i) *lyhde, vaarain* tai *vaarama, luokka*.

j) Tyypit *märjät halot* (Kemin—Kemijärven murrealueet), *märät halvot* (Tornion murrealue); tyyppi *juossa, pessä* 'juosta, pestä', *h:n* säilyneisyyttä esim. tyypeissä *talhoon ~ talhon ~ talohon, menhään ~ menhän ~ mennähän*; *-t*-loppua tyypeissä *homet, ruostet, met* 'me', *tet* 'te'; omistusliitteiset tyypit *veljesti, ittesti* 'veljesi, itsesi'.

k) *jaara* 'pässi', *koppelon/kirja* tai *-pise* 'teerenpilkku', *suonikas* tai *suoninkainen* 'kastemato', *ämmi* 'isoäiti; eukko'; (lappalaisia lainasanoja:) *jänkä* 'suo', *kaltio* 'lähde', *kopara* '(poron) sorkka', *pahta* 'kalliotörmä', *siljo* 'tanner'.

7. Savolaismurteet.

a) Kato, harvemmin siirtymä-äänne *v, j* (*paan, vevon* tai *veon, veän* tai *viän* 'vedän').

b) *latva, mykrä* (lounaassa *myyrä*), *eilen ~ eylen ~ öylön* (kaakkoisimmassa kulmassa *eklen*).

c) Valtatyyppi on *ht : t* (*mehtä : metän*), sen rinnalla erottuvia suppealevikkiempiä tyyppejä *ss : s* (*messä : mesän*, Etelä-Savossa), *ht : h* (*mehtä : mehän*, Savonlinnan seuduilta koilliseen) ja *ht : ht* (*mehtä : mehtän*, alueen lounaissivustalla).

d) *oa, eä* tai *ua, iä* (*moa ~ mua, peä ~ piä*).

e) Valtatyyppi *korkee*; sitä saartavat *korkea* Kainuussa ja Keski-Suomessa, osin Päijät-Hämeessäkin, *korkija* (Etelä-Savossa), *korkii* (Savonlinnan seuduilta koilliseen).

f) *i:tä* edustaa ylilyhyt *i* tai vokaalin ja konsonantin välinen liudennussiirtymä: *tappoⁱ, kalolⁱla, keltainen* (varsinkin Kainuussa tämän sijasta *i:n* kato).

g) *-ssa, -ssä*: *moassa ~ muassa, pihasa*.

h) *poekiin*, alueen länsi- ja pohjoisosissa (Keski-Suomi, Pohjois-Savo, Kainuu) kuitenkin laajalti *poekajen* tai *poekaen* ja lounaisosassa (Päijät-Häme) *poiki-jen*.

i) *lyhde, vattu, luokki*.

j) *i-, u-, y-*loppuisen diftongin alkuosa pidentynyt ja jälkiosa usein väljennyt (*päevä, laaloo* l. inf. 'laulaa'); säilynyt tai kadonnut *i* on aiheuttanut suurimmassa osassa aluetta edeltävän dentaalikonsonantin ja *h:n* liudennuksen (*ol', män, puivat, tuoh', lat'jata* 'latoa'); *ā* ja *ā̄* diftongiutuneet myös edempänä

sanassa *oa*:ksi, *eä*:ksi, jatkokehittymänä suuressa osassa aluetta *ō*, *ē* (*ka(l)loa*, *piimeä* tai *kalloo*, *piimee*); **o*- ja **oi*-nominit ja verbit säilyneet yleisesti erillään (*halako* mutta *talo*ⁱ; *sannoo(k)* 'sanoa' mutta *meloja(k)* 'meloä'); **eða*- ja **ede*-verbit säilyneet samoin yleisesti kahtena eri tyyppinä (*ruppea* tai *ruppee* mutta *katkijoo* tai *katkijaa*).

k) *aamunen* 'aamiainen', *eukko*, *janhus* ~ *jahnus* 'lylypää', *kesakko* 'teerenpilkku', *kynnäs* 'kumpu', *ojat* ~ *ojakset* 'auran aisat', *saara* 'auran vannas', *säikäyttää* 'pelästyttää' (myös pohjalais- ja kaakkoismurteiden puolella), *usma* ~ *usva* 'sumu', *uuh* 'uuhi', *viitake* 'viikate'.

8. Kaakkoismurteet.

a) Kato, harvemmin siirtymä-äänne *v*, *j* (*paan* tai *poan*, *ve(v)on* ~ *vē(v)on* ~ *vie(v)on*, *ve(j)än*).

b) *latva*, *mykrä*, *eilen* ~ *eklen*.

c) Lukuisia tyypejä: Kannaksella ja Inkerissä *ts* : *ts* (*metsä* : *metsän* kuten yleiskielessä), Viipurin puolessa ja Vuoksenlaaksossa *ss* : *ss* (*messä* : *messän*), murteiston läntisimmällä syrjällä *tt* : *t* (*mettä* : *metän*), Luoteis-Laatokan murteissa *ht* : *ht* (*mehtä* : *mehtän*), saman alueen rannikolla ja saarikylissä jo 1930-luvulla väistyvänä edustuksena *l's* : *l's* ~ *s* (*mel'sä* : *me l'sän* tai *mesän*).

d) Etelä-Kannaksella, Viipurin puolessa ja Inkerin äyrämöismurteissa *ā*, *ā* (*maa*, *pää*), muualla (myös Inkerin savakkomurteissa) *moa*, *peä*.

e) Kannaksella ja Viipurin seuduilla *korkia* (harvemmin *korkee*), pohjoisempänä *korkii*.

f) Valtaosassa aluetta samantapainen edustus kuin savolaismurteissa (ylylyhyt *i* sanan lopussa tosin harvinainen); Suomenlahden rantamilla katon *j* : *n* vaihtelua: *tappo* ~ Tyrö *anto*ⁱ, *kalol'* (~ *kaloil*), *keltainen* (~ *keltanen*).

h) Valtatyyppi *poikiin* (joskus *poikiihen*).

i) *lyhde*, *vaapukka*, *vemmel*.

j) *sk* astevaihtelun alaisena (*isen* 'isken', *kaset* 'kasket', *usotella*); tyyppi *pessä*, *juossa* 'pestä, juosta'; mon. 3. persoonan preesensin tyyppi *tulloot*, *jättää* ja imperfektin tyyppi *tulluit*, *jättiit* (harvemmin *jätit*, *jättit*).

k) *hirkoida* 'hirkua', *kesälintu* 'perhonen', *konnikkainen* 'sammakko', *kouhkot* 'keuhkot', *kuurne* 'kuuro', *lyödä* (viikatteella) 'niittää', *nilkinäinen* 'alaston', *munan ruskulainen* ja *valkulainen* tai *valkolainen* 'ruskuainen, valkuainen', *sarvikko* 'auran kurki', *tade* 'sona', *ume* 'sumu'.

Tässä esitettyä murrejakoa voitaisiin tarvittaessa pitkältikin hienontaa. Toisaalta päämurteistot voidaan hyvällä syyllä koota kahdeksi suuremmaksi ryhmittymäksi: länsi- ja itämurteiksi. Nykyään käypä länsi—itä-jako periytyy hiukan muunnettuna jo Antero Vareliukselta (1848); tavanomaisen käsityksen mukaan länsimurteita ovat lounais- ja hämäläismurteet ja kaikki pohjalais-

murteet, itämurteita savolais- ja kaakkoismurteet. Äsken esitetyissä murrepiirteistöissä on yksi piirre, jonka jakauma nykymurteissa noudattaa suunnilleen totunnaista länsi- ja itämurteiden rajaa: $\bar{a}:n$, $\bar{a}':n$ edustus (pitkät vokaalit säilyneet länsimurteissa, diftongiutuneet itämurteissa). Poikkeukseksi tosin jäävät Suomenlahden rantoja kehystävät kaakkoismurteet (niissä \bar{a} , \bar{a}' säilyneet muista kaakkoismurteista poikkeavasti lännen malliin). Muina esimerkkeinä äänneopin alalta voitaisiin mainita rinnakkaisuudet *tervakkaa* (länsimurteet) \sim *tervatkaa* (itämurt.), *kuljen, kärjet* (länsimurt.) \sim *kulen, käre*t (itämurt.), *me, te* (länsimurt.) \sim *myö, työ* (itämurt.). Tyyppien *tervakkaa* ja *myö, työ* levikki tosin ulottuu länsimurteisiin kaakkoishämäläisten murteiden puolelle. Sanaston alalta on vanhastaan osoitettu lukuisia samanlaisia kahtiajakoja; Rapolan esityksestä 1947: 54–55 ovat tuttuja useimmat esim. seuraavista: *ehtoo* (länsimurt.) \sim *ilta* (itämurt.); *permanto* (t. *laattia*) \sim *lattia; kehto, heija, vaku* \sim *kätkyt; varista* t. *rapista* \sim *karista; hako* \sim *havu; lieko* 'vedessä t. maassa maatuva puu' \sim *hako; hamppu* \sim *liina; kaide* \sim *pirta; nisu* \sim *vehnä; vihta* \sim *vasta*. Näissäkin on useita tapauksia, joissa itäisten sanojen levikki peittää lännen puolelta kaakkoishämäläiset murteet tai osan niistä.

Murremaantieteellisissä selvityksissä suomen murteiden jaotus on vuosikymmenien mittaan yhä tietoisemmin kytketty Suomen esihistoriallisiin asutusalueisiin. Lounaismurteet (ja osaksi lounaiset välimurteet) ovat sen mukaan perintöä murteesta, jota puhuttiin Varsinais-Suomen rautakautisella asutusalueella. Hämäläismurteet näyttävät vastaavasti olevan jatkoa Kokemäenjoen vesistön varsien muinaismurteille; tosin tämän vesistön piiriin kuuluva Ala-Satakunta esiintyy nykyisessä murrejaotuksessa omana, lounaisiin välimurteisiin kuuluvana yksikkönään, jonka syntyyn myös lounaismurteilla on ollut huomattava osuus. Pohjalaismurteiden syntyä käsiteltäessä on eri kertoja viitattu toisaalta varhaisen lounaisen, toisaalta varhaishämäläisen komponentin osuuteen. Kaakkoismurteiden on katsottu juontuvan Laatokan länsi- ja luoteisrannikon rautakautisissa asutuskeskuksissa puhutusta »muinaiskarjalasta» (termiä on käyttänyt ainakin jo Nirvi 1947: 18, ja sen on vakiinnuttanut Ruoppila 1956: 7). Tosin niitä ei voida pitää muinaiskarjalan puhtaina jälkeläisinä; puhtaampana muinaiskarjalan perintö kuvastuu toisaalta karjalan kielessä, toisaalta Inkerin ortodoksisten inkeroisten murteessa. Savolaismurteet on vuorostaan ollut tapana juontaa Karjalan rautakautisesta tytärasutuksesta, joka oli syntynyt Suur-Savoon. Näin nekin edustaisivat muinaiskarjalan perintöä.

Monien murreilmiöiden nykyinen levikki selittyy tällä tapaa ilmeisen hyvin. Esimerkiksi voidaan ottaa * $\delta:n$ edustuksessa ja *latva*-tyyppisissä sanoissa ilmenevä dentaalin edustuksen kaksijakoisuus: länsimurteiden puolella molemmissa δ tai sen materiaalinen jatkaja (*r, l*), itämurteissa vokaalien välissä $\delta:n$ vastineena kato (*paan* 'padan'), *latva*-tyypissä taas *t* ennallaan (näin tosin

myös länsimurteiden puolella Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla sekä Peräpohjassa). Länsimurteiden kahtalaisuus δ (r) — l vuorostaan selittyy lounaisen ja hämäläisen murrekomponentin rinnakkaisuudesta: lounaismurteissa (varsinkin niiden pohjoisryhmässä) δ säilyi pitkään, ja sieltä ovat peräisin Etelä-Pohjanmaan r , Peräpohjolan äärialueiden δ ja samaten hämäläismurteisiin nykyään tuloaan tekevä r , hämäläismurteista taas l , joka näiden murteiden ulkopuolellakin esiintyy relikteinä laajalti (esim. *talikko* Etelä-Pohjanmaan itäreunalla, Keski-Pohjanmaalla ja Peräpohjassa). Tosin l ei voi kuulua vanhimpaan spesifisesti hämäläiseen peruuin; jäänteinä sitä nim. tavataan myös lounaismurteiden itäryhmässä (*talikko*, *lalva* ym.). Olen toisaalla (1972: 101—104) perustellut käsitystäni, että l on kehittynyt δ :stä lounaismurteiden itäryhmään suunnilleen 1000-luvulla ja sieltä levinnyt Hämeeseen.

Toiseksi esimerkiksi sopii yksinäis:-inen ja geminaatta:-inen inessiivi (*-sa* ~ *-ssa*). Sen nykyinen levikki selittyy mutkattomasti, jos ajatellaan *-sa*-inessiivin kuuluneen varhaiseen lounaiseen murrekomponenttiin, *-ssa*-inessiivin sekä muinaishämäläiseen että muinaiskarjalaiseen murrekomponenttiin. *-sa*-inessiivin nykyinen levikki käsittää juuri ne murteet, joissa muutenkin tuntuu lounainen perintö joko yksinomaisena tai muun perun rinnalla: lounaismurteissa, lounaisissa välimurteissa, Ylä-Satakunnassa ja pohjalaismurteissa (Keski-Pohjanmaalta ylöspäin tosin *-ssa*-inessiivin rinnalla).

Kolmantena esimerkkinä voidaan mainita painottoman tavun *i*-loppuisen diftongin edustus ja sitä edeltävän, alkuaan heikkoasteisen konsonantiston astevaihtelusuhteet (tarkemmin esityksissäni 1971: 166—169 ja 1979: 34—36). Ne kytkeytyvät toisiinsa niin, että alkup. heikon asteen sijaan on *i*-diftongin ollessa avotavussa palautettu vahva aste niissä murremuodoissa, joissa *i*-diftongin jälkikomponentti oli heikentynyt jo varhain, ennen erästä ratkaisevaa äänneopin kehitysvaihetta (astevaihtelun fonemaattistumista); niissä murremuodoissa, joissa heikentymistä ei tuolloin ollut vielä tapahtunut, säilyi diftongia edeltävä heikkoasteisuuskin. Tällaisia diftongin myöhään täytenä säilyttäneitä murteita ovat olleet lounaismurteet ja niihin liittyvät siirtymämurteet. Erityisen hyvin diftongi on meidän päiviimme pitänyt puolensa Länsi-Uudellamaalla (yksityiskohtainen esitys: Lehtimäki 1972). Niinpä heikko astekin on näissä murteissa hyvin säilynyt. Vanhan lounaismurteisen komponentin jälkiä sopii tässäkin tapauksessa etsiä myös pohjalaismurteista. Sieltä löytyy kummankinlaisia jälkiä: merkkejä diftongin jälkikomponentin äänne-massan säilymisestä (Etelä-Pohjanmaalla, jossa diftongin alkuosa + *i* ovat kehittyneet kahden lyhyen vokaalin mittaiseksi pitkäksi vokaaliksi, osaksi myös Peräpohjassa) ja samoin reliktejä diftongia edeltäneestä heikosta asteesta (Etelä-, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla; ks. omaa esitystäni 1969: 141—142 ja Pääkkönen 1971: 29—40). Hämäläismurteissa diftongin jälkikomponentti on heikennyt jo varhain (Rapola 1919—20: 401). Keskeisissä hämäläismur-

teissa sen kato on yhä normaalia, ja harvalukuiset »säilymät» selittyvät sellaisen tärkeän funktion kuin monikkouden tai imperfektisyyden vaatimaksi analogiseksi palautukseksi. Jälkikomponentin laajaulotteinen kato Keski- ja Pohjois-Pohjanmaallakin voi selittyä juuri hämäläisvaikutukseksi. Hämäläisyyttä joka tapauksessa on se diftongin kehityksestä johtunut vahvan asteen palautus, joka on ominainen toisaalta hämäläismurteille, toisaalta (heikkoasteisten lounaisten reliktien ohella) kaikille pohjalaismurteille.

Kolmas murreryhmä, jossa diftongin jälkikomponentti on heikennyt nimenomaan avotavussa, on muinaiskarjala. Tämän kehittymän jatkoa on savolaismurteissa ilmenevä diftongin *i:n* kehitys ylilyhyeksi tai »liudennussiirtymäksi»; sama kehitys on nykyään vallannut suurimman osan kaakkoismurteiden (sen sijaan suhde *keltanen* : *palkoil* Suomenlahden rannan kaakkoismurteissa voi heijastaa näiden murteiden vanhimpia suhteita). Tarkemmin esityksessäni 1968. On siten odotuksenmukaista, että diftongia edeltävä heikko aste on vaihtunut vahvaan sekä savolais- että kaakkoismurteissa.

Nykmurteiden suhde oletettaviin kantamurteisiin ei kuitenkaan ole kauttaaltaan noin yksioikoinen. Itse asiassa suomen murteet ovat opettava näyte siitä, kuinka kantamurteiden jatkajat aikojen mittaan voivat risteytyä niin, että syntyy uusia, näennäisen puhdasleimaisia murretyyppejä.

Savolaismurteisiin ovat länsimurteet selvästi vaikuttaneet niiden synnystä lähtien; siten kantasavo ei olekaan pelkästään muinaiskarjalaista lähtöä. Niinpä *ts*-yhtymän kehitys savolaismurteissa (pääedustuksina toisaalta *ss* : *s*, toisaalta *ht* : *t*) selittyy siitä, että muinaiskarjalaisen *ʃʃ* : *ʃ* -suhteen paikan kantasavossa on vallannut länsisuomalainen suhde **θθ* : **θ*. Savolaismurteiden nykyiset suhteet ovat siltä pohjalta helposti ymmärrettäviä foneettisia kehityksiä. Paikannimien asiakirjamuodoista päätellen jo kantasavoon ovat leviittäytyneet myös *poikain*-tyyppiset läntiset mon. 2. genetiivit (Paunonen 1974: 265—266). Ne ovat tosin myöhemmin väistyneet Etelä-Savosta ja jääneet vain relikteiksi nimistöön, mutta toisaalta Keski-Suomen, toisaalta Pohjanmaan kautta on saman läntisen tyyppin ekspansio myöhemmin jatkunut läntisimpiin ja pohjoisimpiin savolaismurteisiin. Tällaisesta myöhemmästä ekspansioista selittyy myös *eilen*, *kaura*, *kaula* -tyyppisten tavunloppuisen klusilin vokaaliutumamuotojen nykyinen yleisyys savolaismurteissa; vain yksityiset sanat kuten *mykrä* ovat jaksaneet uhmata lännen painetta. Savolaismurteiden länsilähtöisten sanastoainesten analyysi on tekemättä mutta paljastaa aikanaan ilmeisesti samanlaisen eri kerrostumiin jakautuvan läntisen ekspansion.

Kaakkoismurteisiin lännen vaikutus on samoin ulottunut varhain. Niin on ainakin Suomenlahden puolella; esim. pitkän *a:n* ja *ä:n* diftongiutumattomuus tällä sivustalla on nähtävästi läntistä perua. Aivan ilmeisesti länsilähtöinen on *ts:n* edustus Viipurin seudulla (*ss* : *ss* < *θθ* : *θ*, joka mukautunut Kannaksen

ts:n astevaihteluttomuuteen). Molemmat läntiset piirteet ovat nähtävästi Pähkinäsaaren rauhan rajan aikaisia; se selittää, miksi läntisyys ei näissä tapauksissa ole valloittanut pohjoisempia kaakkoismurteita. Stolbovan rauha on aikoinaan lisännyt läntistä painetta. Sen vaikutusta on savolaisen *ht:n* tunkeutuminen *ts:n* edustajaksi Luoteis-Laatokan murteisiin ja samoin se, että savolaistyyppinen liudennusjärjestelmä on levinnyt useimpiin kaakkoismurteisiin Inkeriä myöten. *ts-yhtymän* historiasta tarkemmin mm. Leskinen 1963, 1964, Rapola 1966 (myös omassa esityksessäni 1981). Stolbovan rauhan aikaisesta tai myöhemmästä vaikutuksesta kertovat myös *eilen*, *kaura* -tyyppiset klusiiilien vokaaliutumamuodot (*eklen* eli ennen sotia osassa kaakkoismurteita, mutta *kakra* oli käytännöllisesti katsoen jo tukahtunut).

Länsimurteisuus tuntuu toisaalta selvästi savolaismurteiden läntisimmässä osassa, jossain määrin jo Keski-Suomessa mutta varsinkin Jyväskylän eteläpuolisessa Päijät-Hämeessä. Tällä alueella ei kuitenkaan ole kysymys siitä, että länsimurteisuudet olisivat levittäytyneet alkuaan itämurteiselle kamaralle. Päinvastoin savolaisuus on täällä levinnyt alkuaan länsimurteiselle pohjalle ja kyllästännyt murteet etenkin suurtaajuisissa äänneseikoissa niin, että ne nykyään on luettava lähinnä savolaismurteisiin. Pienempitaajuisissa äänneseikoissa, samoin sanaston ja muoto-opin, jopa syntaksin alalla hämäläisyys sitä vastoin on pitänyt hyvin puolensa.

Itämurteiden läntisten ainesten vastapainona on nykyisissä länsimurteissa selvästi erottuvia itäisiä kerrostumia. Tuntuva se on varsinkin kaakkoishämäläisissä murteissa; sitä ei voi selittää mikään muu kuin että näiden murteiden alue todella on kerran kuulunut Martti Kerkkosen (1962) esittämällä tavalla idän valtapiiriin. Itäisestä vaikutuksesta kertovat useat äänneseikat (esim. *sk* : *s* -astevaihtelu, astevaihtelutyypit *vehkeen* : *vehe*, *olki* : *olet* ja *härkä* : *härät* pro *vehje*, *oljet*, *härjät*) ja lukuisat kaakkoishämäläisiin murteisiin ulottuvat itäisten sanojen levikit (esim. *hako* 'lieko', *havu*, *hoikka* 'laiha', *ilta*, *kulku* 'kurkku', *kätkyt*, *luta*, *piirta* 'pirta', *pilves*, *puida*, *rohtia* 'tohtia', *roivas* 'pellavalyhde', *rynnäs* 'rinta tms.', *rääpistyä* 'kuihtua, väsyä', *sittua* 'paskantaa', *sukkula(i)nen*, *sää*, *takahammas* 'poskihammas', *teppo* 'heinäsirkka', *vehnä*, *vento*, *virkkaa* 'sanoa', *vita* 'vino, viisto'). Joskus tällaisten kaakkoishämäläisyyksien lähin itäinen vertauskohta on paljon loitompana kuin niihin nykyisin rajautuvissa itämurteissa. Esim. *karjatta* 'navetta' ja *sompa* 'verkon t. nuotan kives' tunnetaan toisaalta Kymenlaaksosta, toisaalta Laatokan pohjoisimmista rantamurteista ja Raja-Karjalasta; kaakkoishämäläisillä sanoilla *kukaistaa* 'kukkia', *ruka* 'pihka' ja *suorea* 'suora; täsmällinen' taas ei ole vertauskohtia lähempänä kuin karjalan kielessä. Tämäkin viittaa kaakkoishämäläisten murteiden vanhimman itäisen kerrostuman huomattavaan ikään. Toisaalta varsinkin Vesijärven seudun kaakkoishämäläisiin murteisiin on omaksuttu viime vuosisatoina spesifisiä savolaisuuksia (mm. *ht ts:n* vastineena Padasjoella ja sanoittain Asikkalassa ja

Heinolassa; savolaismurteiden liudennusjärjestelmä Orimattilaa ja Pukkilaa myöten; savolaiset sanat *luokki* ja *aina* 'verkon paula' Itä-Uudenmaan ruotsalaisen asutuksen rajaan saakka). Yleiseltä kannalta merkittävää on, ettei tähän murteen savolaistumiseen, enempää kuin Päijät-Hämeen murteiden paljon laajamittaisempaan savolaistumiseen, näytä liittyneen asutussiirrosta tai kulttuurinvaihdosta muualla kuin jossain määrin Päijät-Hämeen pohjoisimmalla ja itäisimmällä laidalla. Kielen ja kulttuurin tai kielen ja asutuksen suhde ei ole aina yksiyksinen.

Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan sekä Peräpohjan murteissa itäinen vaikutus on lounaasta ja hämäläismurteista tulleen vaikutuksen ohella ilmeinen. Se voi osaksi olla jo Pähkinäsaaren rauhan rajan aikaista, ellei sitäkin vanhempaa; Pähkinäsaaren rauhan raja selittää sen, että eräiden itäisten piirteiden levikki pohjalaismurteissa käsittää vain Pohjois-Pohjanmaan ja Peräpohjan (esim. geminaatta-*t*:llinen abessiivi *-tta, -ttä*), jopa vain Peräpohjan (esim. tyyppi *pesä, noussa*). Osaksi jo Pähkinäsaaren rajan aikainen mutta varsinkin sitä nuorempi itämurteinen vaikutus perustuu savolaisekspansioon. Savolaisuuden selvimpiä todisteita äänneopin alalla on Keski-Pohjanmaan *ht*:llinen tyyppi *mehtä*. Etupäässä savolaisuuksiksi selittyvät kai myös seuraavat Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan murteiden sanastopiirteet ja sanaston äännepiirteet, vaikka tapauksittain voi mukana olla vanhempaa karjalaisperuakin: *ilta* 'ehtoo', *iltanen, kapusta, kesä* 'suvi' (myös Etelä-Pohjanmaalla), *kokko* 'kotka', *kuontalo, liiste* (pro länsisuomal. *liste*), *lyhde* 'sitoma', *myöä* 'myydä', *rahi, soimi* 'seimi', *sukku-la(inen)* (enimmät tapaukset Ruoppilan 1967 mukaan).

Näin siis suomen murteet näyttävät — kun murteiden risteytymiset otetaan huomioon — selittyvän yksityiskohtia myöten Suomenniemen esihistoriallisten asutusalueiden muinaismurteista käsin. Oikeastaan jää vain yksi jäännös: virolaisuudet, joita tavataan lounaismurteissa ja niiden lähistöllä, vähemmässä määrin myös Uudellamaalla, Kymenlaaksossa ja kaakkoismurteidenkin Suomenlahden-puoleisella sivustalla. Olen 1972: 105—106 koettanut esitellä lounaismurteiden virolaisuuksia kokoavasti. Lista voidaan ehkä lainata tähänkin, varsinkin kun huomaamani virolaisuudet ovat noista ajoin hiukan karttuneet. Yleislounaismurteisia virolaisuuksia (usein myös lähimmässä naapurimurteissa havaittavia) ovat ainakin seuraavat sanat: *eminen* ~ *emis(sika)* 'imisä', *filistää* 'viheltää', *hakkinen* 'naakka', *jutta* 'härän ieshihna', *kesä* 'kesanto', *laittaa* 'moittia', *lui(k)ko* 'joutsen' (omituinen saareke lisäksi Lappeenrannan tienoilla), *lähde* 'kaivo', *niseltyä* 'lysymä, murtua', *nummi* 'kangasmaa' (äänteellisesti lähin vastine liivissä), *ranget* 'länget', *rempel(e)* ~ *rämpele* 'naava, jäkälä (mm. kuusen, raidan)' (vrt. vir. *rämmel* ~ *rämmal* 'raita, paju'), *sammias* 'pylväs', *sotkua* 'tallata, polkea', *turpa* 'toutain', *vare* 'kiviraunio', *vehmaro* 'parihärkien vetoaisa', *yöseän* 'yöllä'. Myös lounaismurteiden ja lounaisten välimurteiden arkaistiselle superlatiivadjektiivityypille *alamainen* 'alimmainen', *perä-*

mäinen 'perimmäinen' löytyy lähimmät vertauskohdat virosta. Lounaislähtöinen yksinäis-*s*-inen inessiivi (*maas(a)*, *kyläs(ä)*) on levinnyt Satakuntaan ja pohjalaismurteisiin asti; sitä sopii verrata länsivirolaiseen (myös vatjalaiseen) samannäköiseen muodosteeseen. Samaan tapaan Satakuntaan ja Pohjanmaalle ulottuvat lounaismurteista sanojen *vares* ja *jänes* asut; nekin rinnastuvat samannäköisiin viron (ja vatjan) asuihin. Varauksellisesti olen pitänyt mp. mahdollisena, että myös lounaismurteiden sisä- ja loppuheitolla on virolaiset juuret.

Lounaismurteiden pohjoisryhmään rajoittuvia virolaisuuksia ovat taas seuraavat: *apaja* 'aukea paikka', *hauru* 'merilevä', *kaski* '(koivun) vesa' (myös Peräpohjassa; vrt. vir. *kask* 'koivu'), *luoma* 'apaja', *mänkiä* 'telmiä', *nuhja* 'nuija', *parantaa* 'korjata' (levinnyt Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalle asti), *pitkänen* 'ukkonen', *tylkeä* 'vastenmielinen', *vahe* '(rakennusten) väli', *valva(t)a* 'valvoa', *varpulainen* 'kottarainen'. Tässä voidaan mainita myös pohjoisryhmän *palta* 'toukomettinen, metsäkyykky', jonka lähin vertauskohta löytyy vatjasta. Lounaismurteiden itäryhmälle (Turun itäpuolisille murteille) ominaisia vihdoin ovat seuraavat virolaispiirteet: *aittuva* 'tuntuva (lehmä)', *hakeri* 'pieni rehusuoja, hatara rakennus', *hakkinen* 'kuhilas' (Kisko, Vihti), *hänensä* 'itsensä', *kako* 'pöllö', (*munen*) *mittomat* t. *mittömät* 'monituiset', *mäki* ison maastonkohouman ainoana nimityksenä (*vuori* puuttuu), *peipottaa* 'petkuttaa, houkuttaa', *rahn/a*, *-o* 'peltojyrä' (myös Etelä-Pohjanmaalla *rahna* 'pärepölkyn lohko'), *surra* 'puutua', *ujua* 'uida', *usinasti* 'runsaasti, aina, vakituisesti' (Muurla), *vihdellä* 'vihtoa, kylpeä'. Lähinnä itäryhmässä, jossain määrin myös pohjoisryhmässä tavataan *-na*-päätteistä komitatiivivia (*juurinas* 'juurineen'), jolla samoin on vastine virossa ja lisäksi vatjassa. Itäryhmästä pitkälti Uudellemaalle jatkuu viromukainen verbiasun *käida* 'käydä' alue. Tässä sopii mainita myös pari itäryhmän itäpuolelta, Länsi-Uudeltamaalta, todettua virolaisuutta: *ahingas* 'ahrain' ja *partti* 'sorsa'. Esityksessäni 1972: 105–106 koetin selvittää tällaisten virolaisuuksien kronologiaakin ja totesin levikkiseikkojen perusteella varmaksi, »että eräät niistä on tunnettu lounaismurteissa ainakin jo 1300-luvun tienoissa». Samalla jatkoin: »Se ei tietysti estä osaa olemasta paljonkin vanhempia, jo ensimmäiseltä vuosituhannelta eKr.» Loppu- ja sisäheiton esiasteeksi oletettavat vokaaliheikentymät olisi oletukseni mukaan omaksuttu useita sukupolvia ennen 1200-lukua, jolloin loppuheitto näyttää sekä lounaismurteissa että virossa ehtineen päätökseensä.

Suomen murteiden juurille etsiydyttäessä eivät varhimmat oman maan kama-ralta löytyneet kronologiset kiinnekohdat siten näytä vievän kovin kauas: enintään toisen vuosituhannen alkuun tai ensimmäisen lopulle. Ekstrapolomalla voidaan kyllä edelleen päätellä, että siellä missä asutus on vanhempaa, kielenkin juuret ovat asutuksen ikäisiä, Lounais-Suomessa ja Kokemäenjoen-

kin vesistön varsilla siis jo ensimmäisen vuosituhannen ensimmäiseltä puoliskolta. Mutta ajassa seuraava kronologinen tukikohta vie totunnaisen päätte-
lyyn mukaan jo Suomen kamaran ulkopuolelle. Tämä tukikohta on oletettu myöhäiskantasuomalainen kielimuoto, se josta mm. kaikki suomen murteiden kuten muidenkin itämerensuomalaisten kielten äänneilmiöt ovat johdettavissa ja jota on ajateltu puhutun Suomenlahden eteläpuolella ennen Suomen roo-
malaisen rautakauden alkua eli Kristuksen syntymän tienoissa.

2. Myöhäiskantasuomi

Rekonstruoitu myöhäiskantasuomi on itämerensuomalaisten kielten tutkimuk-
sen operationaali apukeino, ettei sanoisi operationaali välttämättömyys. Se on nimenomaan se kielen aikataso, josta kaikkien ims. kielten nykyisyys jo voidaan juontaa mutta josta ei voida enää johtaa lähimmänkään etäsukukielen, lapin, nykyisyyttä. Siten myöhäiskantasuomi selvästi erottuu lähinnä edeltävästä kiinteästä operationaalista tasosta varhaiskantasuomesta. Varhaiskantasuomeksi on tapana sanoa sitä kielen rekonstruktiota, josta vuorostaan voidaan johtaa sekä myöhäiskantasuomi tytärsuomalaiseen että lappi. Varsinkin äänneopin alalla tämä kielenvaiheen rekonstruktio eroaa vain vähän sitä edeltävistä operationaaleista tasoista, joita ovat suomalais-volgalainen, suomalais-permiläinen ja suomalais-ugrilainen kantakieli ja loitoimpana suomalais-ugrilaisten kielten ja samojedikielten emäkieli kantaaurali.

Kielen rekonstruoitujen tasojen perinnäinen koetinkivi on äänneoppi. Juuri äänneopin alalla muutokset varhaiskantasuomesta myöhäiskantasuomeen ovat olleet erityisen tuntuvia, jopa mullistavia. Varhaiskantasuomen konsonantisto on myöhäiskantasuomeen tullessa muuttunut ainakin seuraavilta kohdilta: **kt* > *ht*, *tt* (**šukta* > *huhta*, **mäktäs* > **mättäs*), **pt* > *ht* (**vipte-* > **vihte-* > *sm. vyyhte-*), **ti* > *si* (**tika* > *sika*), *k*, *p*, *t* > *∅* tavunloppuisen *s:n* edellä (**jōkstak* > **jōstak*), *δ*, *δ'* > *t* (:*δ*) (**paδo* > *pato* : *paδon*, **kuδ'e-* > *kute-* : *kuδen*, **δ'ome* > *tōmi*), **š* > *h* (**lešmä* > *lehmä*), **š* > *t*, *h* (**šeššä* > *selä*, **keššä* > *kehä*), **š* > *h* (**punarš* > *sen* > *punaisen*), **š* > *t* (**kušš* > *kuutsu-*), **š* > *s* (**sata* > *sata*), **n* > *n* (**nōle* > *nuoli*), **η* (&eta) kadonnut tai vokaaliutunut (**kanere-* > *kāre-*, **janša-* > *jauha-*, **šarš* > *seiso-*), **m* > *n* (**südäm* > **südän*), **mt-* > **nt-* (**tumte-* > *tunte-*), **n* > *∅* tavunloppuisen klusiilin edellä (**neljänttä* > *neljänttä*), *ln* > *ll* (**ülnä* > *üllä*), tavunloppuinen *j*, *v* > *i*, *u* (**vojta* > *voita*, **kavka-* > *kauka-*). Samanaikaisesti on vokaalisto muuttunut mm. seuraavasti: ensi tavuun on ilmaantunut uusi vokaali *ö* (*pöly*) ja *e* on tullut mahdolliseksi toisen tavun *a:n* seurattessa (*terva*); sulaumateitse on ensi tavuun kehittynyt uusia pitkiä vokaaleja ja diftongeja (**lev-* > *lō-*, **sūyta-* > *souta-*, **küj* > *kū*); jälkitavujen *a*, *ä* ja *e* ovat *i*-loppuisen diftongin alkukomponenttina muuttuneet tai kadonneet (**kalailta* > *kaloilta*, **eläi* > *eli*, **pureit* > *purit*); sananloppuinen *e* on muuttunut *i*:ksi (**nime* > *nimi*);

sananloppuinen *a* ja *ä* ovat eräissä sanoissa ja muototyypeissä muuttuneet *i*:ksi, jota paitsi edellisen tavun vokaali on voinut samalla muuttua (**tälvä* > *talvi*, **šorva* > *sarvi*, *luke-pa* > **lukeβi* 'lukee'; sananloppuinen *i* on epenteettisesti siirtynyt edeltävän *m*:n eteen (**onnettama* > **onnettami* > **onnettain* > sm. vanh. *onnetoin*). Kauan pysyi arvoituksena, mikä oli vanhoillisen suomalais-ugrilaisen äännerakenteen äkkiä mullistanut kantasuomessa, kunnes Lauri Posti (1953) esitti asialle konsonantiston osalta ratkaisun, joka nykyään hyväksytään yleisesti: syynä on ollut muunkielisen valtiасьвөстön superstraatti, joka johti siihen, että kantasuomi nimenomaan konsonantistoltaan germaanistui (pieneltä osalta balttilaistui). Melkein kaikki muutoksen kohteeksi johtuneet konsonantit tai konsonanttiyhtymät näet puuttuivat kantagermaanista, ja toisaalta muutokset ovat johtaneet useimmissa tapauksissa konsonanttien asuihin, jotka tavattiin myös kantagermaanissa.

Syvällisiä muutoksia varhais- ja myöhäiskantasuomen välisenä aikana tapahtui myös kielen muotorakenteessa. Niinpä translatiivi produktiivistui kaasu-järjestelmän säännölliseksi osaksi, ulkopaikallissijat ilmaantuivat kieleen, *j*-päätteinen (monikollinen) adnominaalis-adverbaalinen sija (**jalkaj*) hävisi ja sen paikan valloittivat toisaalta **-den*, *-ten* -päätteinen mon. genetiivi (**jalkaden*), toisaalta *-in*- päätteinen mon. instruktiivi (*jalojin*); kieleen ilmaantui tavallisen verbintaivutuksen rinnalle erityinen mediaalitaivutus (Posti 1961), johon sitten perustui *-ta*-, *-tä*- tunnuksinen, alkuaan monipersoonainen mutta myöhemmin enimmäkseen yksipersoonainen passiivi (Posti 1945, 1961, 1975); **-pa*, **-pä* -aines vakiintui prees. yks. ja mon. 3. persoonan tunnukseksi; syntyivät 1. inf. translatiivi ja 2. infinitiivi; 3. infinitiivi laajeni vähäisestä, ehkä yksijäsenisestä alusta nelisijaiseksi produktiiviksi ryhmäksi; syntyi 4. infinitiivi ja samanasuinen teonnimi; alkunsa saivat akt. ja pass. 2 partisiipin kategoriat; johto-opin alalla kehittyi mm. **-aida*-, **äidä*- johtimisten verbien tyyppi (viimeksi Lehtinen 1979). Lauseopin alaan taas kuuluvat sellaiset uudisilmiöt kuin adjektiiviattribuutin ja sen pääsanan kongruenssi (jonka alkeita on lapissakin) ja partitiivin käyttö subjektin sijana, minkä yhteydessä syntyi verraten kiinteärajainen eksistentiaalilauseiden tyyppi (tarkemmin esityksessäni 1975).

Erityisen ripeää oli varhaiskantasuomen ja myöhäiskantasuomen välinen sanaston uudistuminen. Jonkin sanan myöhäiskantasuomalaisuuden kriteerinä voidaan pitää sitä, että sana esiintyy kaikissa tai melkein kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä (ainakin viidessä kuudesta; puuttuvana kielenä on silloin melkein aina vepsä tai liivi). Täysin luotettavaan tulokseen ei tällä tavoin tosin päästä. On ilmeistä, että joukkoon pujahtaa myös joitakin nuorempia lainasanoja tai muodikkaita kulkusanoja; sen osoittaa se, että mekaanisesti soveltaen laskuperuste sallisi kymmenkunnan muinaisvenäläisenkin lainasanan (esim. *risti*, *saapas*, *veräjä*) mukaantulon, vaikka ne on voitu lainata vasta ensimmäisen vuosituhannen jälkipuoliskolla. Nämä on joukosta tietysti pyyhit-

tävä pois. Toisaalta on selvää, että kriteeri osaksi on liian ankara; harvemmil-
lekin ims. kielille tutuissa sanoissa on epäilemättä sellaisia, jotka joskus on
tunnettu laajemmalti mutta ovat osasta kieliä syrjäytyneet. Asiaankuuluvien
varauksin jää nyt esitettäväksi noin 530 (lähes) yleisitämerensuomalaista sa-
naa, jotka jakautuvat seuraavasti: yli 50 balttilaista lainaa (lisäksi n. 20 epä-
varmaa), yli 100 germaanista lainaa (lisäksi n. 20 epävarmaa), n. 270 sanaa,
joissa on (ainakin tällä tietoa) omaperäinen uusi perusvartalo, n. 100 uutta
johdosta tms. sekundaaria muodostetta, viitisen alkuperäisestä merkitykses-
tään selvästi erinnyttä sanaa. Esimerkkejä eri ryhmistä:

Balttilaisia lainoja: *aarto, aitta, halja/s ~ -kka, hammas, hanhi, harakka, harja, heimo, heinä, herne, härkä, kannel, karva, kerta, kulo, kupo, lahti, laiska, luuta, malka, niisi, ohdake, oinas, olut, orsi, puuro, seinä, siemen, silta, talkoo, tarha, tuhat, tyhjä, tytär, vaaja, varsi, vielä, villa, virp/i ~ -a.*

Germaanisista lainoja: *ahn/e ~ -as, ainoa, akana, armas, aura, haahla, haava, humala, hypätä, kana, kattila, kelvata, kihla, kuhilas, kuningas, lahja, laiva, lakea, lammas, lanka, lukko, luode, luoko, makea, merta, miekka, muoto, naula, neula, niittää, nuotta, ohja, otsa, paljas, palje, parras, pelto, raaka 'tuore, kypsytön', raaka (subst.), ranta, rapa, ratsas, rengas, riita, rikas, ruis, ruoka, rupi, sama, seula, sukka, suuri, taikina, tarve, tina, tuhka, turve, valita, varas, verkko, vihko, viita.*

Sanoja, joissa uusi omaperäinen perusvartalo: *ahava, aina, aita, ammoin, eilen, ekyä, halko, hanki, hauki, haukkua, helmi, hepo, herkkä, hieroa, hiili, hiki, hilja, himo, hirnua, hullu, huoli, huomen, huono, huuhtoa, hämähä, häntä, iskeä, itkeä, jo, johtaa, jouhi, joutaa, julkea, juosta, jänis, kaapia, kahmalo, kajava, kallis, kalu, kanerva, kangas, karata, karpalo, kaski, katketa, kavio, kenkä, kiertää, kiir/e ~ -u, kiiski, kiittää, kipeä ja kipu, kirja, kohta, korjata, korkea, korva, kosia, kova, kuiva, kukkua, kuokka, kurikka, kylki, kylpeä, kylvää, kynä, kypsä, käsnä ~ känsä, käpy, kähälä, kärpänen, kääntää, lahko, lahna, laine, laki : laen, langeta, lapsi, lasta, latkia, latva, laulaa, lava, lentää, leski, liha, liko ja liota, lipeä, liukua, loppu, luoto, lyhyt, lypsää, läkähtyä, läpi, maata, mies, molempi, murtaa, musta, märehtiä, mäyrä, nauraa, neuvo, niemi, nikka ja nikottaa, noja, noki, nyky- ja nyt, nänni, närhi, oja, oas ja oka, orko, paasi, paatsama, pahka, painaa, paja, pakista, pakko, pako ja paeta, paksu, palkka, palvoa, paukkaa, pehmeä, perna, peura, piena, piennar, pierrä, pika, pisara, pohja, pohtaa, poikki, pöimä, polkea, puhjeta, puhua, pulkka, pyytää, pyöriä ja pyörä, päästä, rae, rahje, rakko, rampa, rapsaa, rasva, raukka, riipiä, riista, räntä, saari, salakka, sana, sileä, siristä, sisä-, sitkeä, sokea, sorkka, suo, säde, särpää, tahko, takoa, tilkka, tuima, tuki, tuore, tylppä, tylsä, täti, uinua, upota, vahva, valmis, varpa, vatvoa, vehka, vommel, vesa, vinkeä ja vinkua, viskata, voide, vyyhti, ympäri.*

Johdoksia tm. sekundaareja muodosteita: *alasti, arvata, asua, emäntä, ennen, ennustaa, entinen, hylje, ihminen, ilman, imelä, istua, isäntä, itu, jalas, jauho, jumala, kastaa, kaste, kattaa, katos, kaulus, kieltää, kirjava, kirjoittaa, kynnyks, lapio, lastu, loimi, löytää, mahtua, mansikka, miellytä, mustikka, mänty, mätäs, naida, nainen, neit-*

syt, pelätä, pensas, perhe, perse, siellä, sepiä, suurima, suurus, syttyä, terve, tietää, toinen, tulukset, tutka(i)n, täytyä, vaihe, vaihtua, vaja(v)a, valkama, varvas, voide.

Merkitykseltään eriytyneitä sanoja: *huuli* (merkinnyt alkuaan 'äärtä' tms.), *höyhen* (lappalainen vastine merkitsee 'karvaa'), *puna* (etäsukukielisten vastineiden merkitys samoin 'karva').

Tällaiset luettelot eivät ole koskaan lopullisia. Se tuntuu selvästi germaanisiitämerensuomalaisten kosketusten tutkimuksen nykyisessä virkeässä kehitysvaiheessa, jolloin omaperäisten sanojen lista jatkuvasti harventuu germaanisien lainojen hyväksi. Jos yllä olevat näytteet olisi poimittu vuoden 1970 seuduissa, olisivat omaperäisten puolelle joutuneet mm. Koivulehdon sittemmin germaaniseksi lainoiksi osoittamat *haava, hypätä, lanka, luoko, niittää, ohja, otsa, paljas, ratsas, ruoka, suuri, tuhka, vihko* ja *viitsa*, samoin Postin germaaniseksi osoittama *lahja*. Mahdolliseksi balttilaiseksi lainaksi taas olisi joutunut *laiva*, jonka germaaninen alkuperä on Koivulehdon selvityksen (1970: 178—183) jälkeen ilmeinen. Tuskinpa itse perusasetelma vastaisuudessaakaan silti muuttuu tässä näkyvästä kaaviosta, jonka mukaan itämerensuomeen on varhaiskantasuomen ja myöhäiskantasuomen välillä omaksuttu runsaasti balttilaisia ja erittäin runsaasti germaanisista lainasanoja, samalla kun omaperäinen uudisluonti on ollut huomattavan vilkasta.¹

Missä ja milloin varhaiskantasuomea on puhuttu? Tavallisesti kai on käsitetty, että tuo alue on ollut Pohjois-Baltiassa, itään päin ehkä kuitenkin niin laajana, että yhteydet volgalaisten ja permiläistenkään kielten edeltäjiin eivät alkuun olleet tyystin katkenneet (vrt. Korhonen 1976: 5—7, 11—13). Se osayhteisö, jonka murre sitten erkani kantalapiksi, olisi asunut jossakin tämän alueen koillisella reunamalla. Varhaiskantasuomen ajalliseksi päätepineeksi taas on katsottu noin vuosi 500 eKr. (Erkki Itkonen 1961: 42; vrt. Toivonen 1953: 32), aivan viime aikoina pikemmin noin vuosi 1000 eKr. (Korhonen 1976: 12, Erkki Itkonen 1980: 5). Varhaiskantasuomen äärimurteeseen lap-

¹ Yleisitämerensuomalaisten mutta lapissa ja muissa etäsukukielissä esiintymättömien sanojen runsauden selitykseksi Ariste (mm. 1962: 13—17, 1971: 251—258, 1981: 5—23) on olettanut, että kantasuomella olisi ollut hävinnyt substraattikieli. Sieltä olisivat peräisin mm. monet ruumiinosien, kalojen ja muiden eläinten nimet ja luontoon liittyvät sanat. Selitystä ei voida kumota mutta ei helposti osoittaa oikeaksikaan. Etymologiatonta kantasuomalaista sanastoa on kieltämättä paljon, ja se on osaksi varsin keskeistä (mm. sen tekstifrekvenssi nyky-suomen eri tekstilajeissa on huomattavan suuri), mutta pakottavaa tarvetta substraattioletukseen ei silti ole. Jos varhais- ja myöhäiskantasuomen aikavälin otaksutaan olleen esim. tuhat vuotta (noin vuodesta 1000 eKr. ajanlaskumme alkuun?), ei uudisluontiinkaan olisi tarvittu enempää kuin että kieleen olisi saatu uusi perusvartalo joka neljäs vuosi. Mikään seikka itämerensuomalaisten kielten muoto- tai lauserakenteessa ei liioin vaatine olettamaan tuollaista substraattia. Ei siihen myöskään viittaa eräiden kielten (viron, liivin) nykyinen morfologinen tyyppi, joka on agglutinatiivisesta muuttunut vahvasti fusionaalis-symboliseen suuntaan täysin myöhäiskantasuomalaiselta pohjalta.

piin olisi silloin vielä ehtinyt välittyä balttilaisia lainoja, ja toisaalta varhais- ja myöhäiskantasuomen väliin jäisi tarpeellinen usean vuosisadan rako. Rekonstruoitu myöhäiskantasuomi puolestaan vaikuttaa kaikissa suhteissa hyvin sulkeiselta kielimuodolta. Vanhastaan on tuntunut vaikealta ajatella, että noin lukuisissa seikoissa yhtenäistä kieltä olisi voitu puhua kuin suppealla alueella, jossa murteiden eriytyminen ei ollut päässyt alkuun. Mm. arkeologisin perustein on kielitieteessä katsottu todennäköiseksi, ettei myöhäiskantasuomen pesäalue ole voinut olla ainakaan Suomessa. Kivi- ja pronssikautta on täällä näet seurannut puolisen vuosituhatta kestänyt ajanjakso (esiroomalainen rautakausi n. 500 eKr.—0), jonka aikana Länsi-Suomen kiinteän rannikkoasutuksen jatkuvuus näyttää katkenneen eikä kielikään siis ole voinut siirtyä polvelta toiselle. Suomenlahden eteläpuolella asutuksen jatkuvuudesta sitä vastoin on selvempiä merkkejä, ja kun Länsi-Suomeen sitten ilmaantuu rautakautista asutusta noin vuodesta 50 jKr. lähtien, löydöissä on liittymiä samanaikaisiin virolaisiin ja pohjoislatvialaisiin löydöksiin. Näin siis Suomi näyttäisi saaneen nykyisen asutuksensa pohjan noihin aikoihin Suomenlahden eteläpuolelta käsin.

Yhtenäinen myöhäiskantasuomi on tällaisista syistä tuntunut luontevalta sijoittaa Suomenlahden eteläpuolelle ajanlaskun taitteen tienoille eli hiukan noita myöhempiä asutussiirroksia ennemmäksi ja katsoa esim. sen jälkeinen suomen ja viron eriytyminen toisistaan myöhäiskantasuomea seuranneeksi kehitykseksi. Asutuksen lähtösijoilla Virossa kieli olisi siis vuosisata vuosisadalta muuttunut eri suuntaan kuin sen tulosijoilla Suomessa. Arkeologiassa tähän näkemykseen kauan yhdyttiin. Mielellään korostettiin sitä, että juuri ajanlaskun taitteen tienoilla alkaa Suomenlahden eteläpuolella vahva germaaninen vaikutus, jonka valossa siis itämerensuomen yhteiset germaanisat lainasanat olisi ymmärrettävä. Ks. viimeksi kielentutkimuksen kannalta Hakulinen 1968: 12, arkeologian kannalta Kivikoski 1961: 100—193, 118—119. Tämän tulkin-talinjan ensimmäisiä edustajia olivat kielentutkimuksen puolella E. N. Setälä (1894, 1906: 43—44, 1917: 363) ja arkeologian puolella Alfred Hackman (1905, 1912).

Tämäntapainen kahden tieteenhaaran tuloksiin yhdessä nojaava päättely on selkeän yksinkertainen ja tuntuu hyvin täyttävän ne vaatimukset, jotka tieteelliselle selitykselle on tapana asettaa. Varsinkaan humanistisilla aloilla ei kuitenkaan ole selvää, onko yksinkertaisin ja kuulain selitys aina todellisuuden luotettavin heijastaja. Ei ole ensinnäkään ilmeistä, että kantakielet enem-pää kuin muutkaan kielet ovat olleet yhtenäisiä, jos niitä on puhuttu hiukan-kaan laajemmalla alueella. Vielä vähemmän on selvää, että pelkästään nykykielten varassa voidaan saada aikaan yhden määräisen menneen aikatason rekonstruktioita. Kuten Korhonen (1976) on huomauttanut, osa sanastosta on

saattanut levitä yli äänne-eroihin perustuvien murrerajojen, ts. yhtenäisen leikkikuvaa on voinut sanaston alalla syntyä sen jälkeen kun se on äänneopin alalla jo särkynyt. Edellä s. 200 tuli puheeksi päinvastainen ilmiö: äänneelliset uudennokset ovat muoti-ilmion tavoin voineet levitä yli sanastollisten murre-rajoiden, jopa asutus- ja kulttuurirajojen, vaikkei niihin voida osoittaa liittyneen asutussiirrosta tai kulttuurinvaihdosta. Niin mukavaa kuin ajallisesti ja paikallisesti kiinteärajaisten myöhäiskantasuomen käsitteellä onkin operoida, tällaiset havainnot pakottavat tutkijan valppauteen. Valppautta vaatii myös arkeologisen ja puhtaasti kielitieteellisen todistusaineiston sovittaminen yhteen. Kuinka kiinteäksi kielen ja yhtenäisen muinaisasutuksen tai -kulttuurin vastaavuus voidaan lopulta ajatella? Entä jos arkeologinen käsitys muinaisista ajoista muuttuu uusien löytöjen ja uusien teorioiden valossa, miten aiempaan käsitykseen liittyvää kielitieteellistä rekonstruktioita olisi korjattava?

Juuri näin on käynyt viime aikojen arkeologisessa tutkimuksessa sekä Suomessa että Virossa. Enää ei voida pitää yhtä selvänä kuin ennen, että Suomen roomalainen rautakausi perustuu kokonaan tai edes valtaosalta asutussiirroksiin, jotka ovat suuntautuneet Virosta tänne päin juuri tuohon aikaan. Pikemmin on, C. F. Meinanderia (1969: 66—68) selostaakseni, luultavaa, että myös viimeisinä vuosisatoina eKr. on Länsi-Suomen rannikolla ollut maata viljelevää kiinteää asutusta, jonka suoranaista jatkoa roomalaisen rautakauden tihenevä asutus on. Tämä väestö taas ei olisi ollut vailla yhteyksiä pyyntikulttuurin asteella olleeseen sisämaan asutukseen, joka Meinanderin mukaan voisi olla jopa pohjana saman alueen myöhemmälle maata viljelevälle väestölle. Käsitystä Suomen roomalaisen rautakauden virolaisperäisyydestä on ponnekkaasti vastustettu myös Virossa (Moora 1956: 100—101, Trummal 1973: 29). Suomalaisten tarhakalmistojen yhteys virolaisiin tosin osaksi myönnetään (esim. Trummalin mukaan Suomen tarhakalmistot ovat virolaisperäisiä), mutta on ilmennyt pyrkimystä asettaa tämäkin löytötyyppi laajempiin, tällä kertaa skandinaavisiin yhteyksiin. Löugas (1973: 24) pitääkin tyyppin alkukotina Keski-Ruotsia; Viroon se olisi omaksuttu Länsi-Suomen kautta. Viron muinaislöydösten yleistä germaanisperäisyyttä noihin aikoihin tosin pidetään epäiltävänä. Katsotaan, että germaaninen vaikutus Virossa on ollut olennaisesti ajanlaskun taitetta vanhempaa (Moora 1955: 85, 99).

Tässä tilanteessa osoittaa kielitieteen ja arkeologian keinoin luotu kirkas ja kiinteä rekonstruktio samenessen, jopa rakoilun merkkejä. Voi sanoa, että kielitiede on entistä vapaampi selittämään lingvistiset seikat uudella tavoin, jos noiden seikkojen sisäiset suhteet ja niiden suhteet kielenulkoisiin seikkoihin sitä vaativat. Aina parempi tietysti on, jos uusi tulkinta saadaan jollain lailla sopusointuun myös arkeologian tutkimuksen nykytilan kanssa.

3. Itäkantasuomen oletus

Jo varhain on pantu merkille, että itämerensuomalainen kielialue jakautuu pääryhmiin, joiden eroilla ilmeisesti on vanhat juuret. Heikki Ojansuu huomautti aikoinaan (1922: 139—145) siitä, että näiden kielten aluetta halkoo raja, joka useissa tapauksissa erottaa omaksi »läntis-luoteiseksi» ryhmäkseen suomen länsimurteet, liivin, viron ja vatjan, sen vastakohtana olevaksi »pohjois-itäiseksi» ryhmäksi taas suomen itämurteet, karjalan ja vepsän. Voi sanoa, että Ojansuun havainnolla oli lähinnä heuristinen merkitys; niistä 13 läntis-luoteisesta ja 13 itäis-pohjoisesta äänne- ja muoto-opillisesta piirteestä, jotka hän esitti, ei kritiikkiä kestä oikeastaan kuin yksi piirre lännen puolelta (*mon. 2. genetiivi*) ja yksi piirre idän puolelta (*mon. 1. genetiivi*), nekin eräin varauksin. »Itäis-pohjoiseksi» Ojansuu käsitti mm. sellaiset piirteet, joiden levikki Suomessa ulottuu selvästi totunnaista länsi- ja itämurteiden rajaa lähemmäksi, nim. lähelle lounaismurteita tai lounaismurteisiin saakka, ja »läntis-luoteiseksi» taas monia piirteitä, joiden levikki käsittää vain Suomenlahden eteläpuoliset kielet ja Suomesta enintään lounaismurteet ja lounaisvaikutteiset murteet. Juuri heuristisesti Ojansuun oletus on myöhemmin kuitenkin osoittautunut yllättävän antoisaksi, erityisesti sanastontutkimuksen alalla (esim. Ruoppila 1947: 145, Nirvi 1961: 109—121).

Kuinka suuresta kieli-ilmioiden määrästä tässä länsi—itä-jaossa sitten lopulta on kysymys? Ensiksi voidaan panna merkille, että kielen sanastoa laajalti koskevia äänneseikkoja tuskin löytyy kuin yksi, nim. kantasuomen jälkitaivuihin eräässä vaiheessa kehittyneen *ei*-difongin (esim. **muneiða* 'munia', **korvei* 'korvo', **mansikkei* lehmännimi) edustus. Länsiryhmän kielimuodoissa se on yleisesti pysynyt ennallaan (varsinkin useissa suomen länsimurteiden taupausryhmissä tosin kehittyneet edelleen *i*:ksi); itäryhmän kielimuodoissa se sen sijaan edustuu poikkeuksetta *i*:nä. Tärkeä muoto-opillinen ero on se, että länsiryhmän kielissä ja murteissa käytetään erityisiä verbien refleksiivijohdoksia (esim. suomen *pistäytyä*, *pistääntyä*, *pistääntyä*, *pistä(v)yntä*, *pistävyä*, itäryhmässä (suomen itämurteet, inkeroinen, karjala, lyydi ja vepsä) sen sijaan refleksiivitaivutusta (esim. sm. *pistä(i)ksen*). Yksityisiä sanoja koskevia länsi-itäjakoisia äänneseikkoja on jonkin verran enemmän; vielä enemmän on puhtaita sanastoseikkoja.

Jos suomen osalta pidetään kiinni sovinnaisesta länsi- ja itämurteiden rajasta tai ainakin sitä läheisesti myötäilevästä murrerajasta, löytyy nykyisestä itämerensuomesta tällaisia läntisiä sanastopiirteitä tai sanaston äännepiirteitä noin 20, itäisiä piirteitä vähintään 40. Tällöin on kriteereistä jouduttu jo tinkimään sikäli, että läntisiksi on kelpuutettu paitsi suomen länsimurteissa ja koko liiviläis-virolais-vatjalaisella kielialueella esiintyviä piirteitä myös sellaisia, jotka Suomenlahden eteläpuolella tavataan viron ulkopuolella vain joko

liivissä tai vatjassa. Näin käsitettyjä läntisyyksiä ovat esim. yksityisten sanojen asut *koto* pro *koti*, *kuullella* (tai yleensä *kuulta*-vartaloon pohjautuva muodoste, pro *kuunnella*), *me*, *te* (pro *myö*, *työ*), *myydä* (pro *myödä*) ja *ruoto* (pro *ruota*) sekä sanat *ehtoo*, *hiljainen* 'myöhäinen', *ketara*, *laito* 'matalikko', *mädätä*, *pahla*, *per-manto*, *pieni* 'ohut, hieno, hento', *suvi* 'kesä', *syöstävä* 'sukkula', *terni*(*maito*), *varis-ta*, *vihta*, *viruttaa* 'huuhtoa', *vohla*, *vähä* 'pieni'. Muoto-opin alalta voidaan samanlaiseksi läntisyydeksi katsoa suhteellisen produktiivi terminatiivin päätte **-nnik*. Itäisyyksiä, joiden alue siis käsittää suomen itämurteet, karjalan (tav. myös inkeröisen) ja vepsän, ovat vastaavasti esim. sana-asut *koti*, *kuunnella*, *myödä* (pro *myydä*), *ruota* 'ruoto', *saara* 'auran vannas; haara(puu)' ja sanat *akka*, *hiihää* 'kulkea suksilla', *kesä* (oudosti myös Etelä-Pohjanmaalla), *kotva*, *käpristyä*, *luona*, *palttina*, *piusta*, *saverikko*, *tautta*, *vasta* 'vihta', *virkkaa*, *värttinä*.

Asia muuttuu kuitenkin toiseksi, jos ei pysytellä pelkästään sanojen nyky-levikissä vaan tunkeudutaan siihen historialliseen taustaan, jota nuo levikit kuvastavat. Suomen itämurteethan eivät ole puhtaita muinaiskarjalan (ts. itäryhmään kuuluneen varhemman kielimuodon) jatkajia, vaan niihin on eri aikoina ja eri leveydeltä kerrostunut myös suuret määrät alkuaan länsimurteisista aineksia (vrt. s. 199—200). Puhtaiksi muinaiskarjalan jatkajiksi voidaan tältä kannalta katsoa vain karjala (varsinkin pohjoiskarjala) ja inkeröinen, eivätkä nekään ole kokonaan säästyneet länsisuomalaiselta vaikutukselta; usein tavataan varsinkin karjalan läntisissä laitamurteissa suomenmukaisuuksia, joiden alue ulottuu yhtenäisenä tai melkein yhtenäisenä suomen länsimurteista tänne saakka. Vastaavasti kaventunut levikki on länsireunallaan usein piirteillä, jotka ovat karjalalle ja vepsälle yhteisiä ja siitä päätellen kuuluvat itäryhmän vanhoihin piirteisiin: ne saattavat suomessa peittää vain osan itämurteiden alueesta (vaikka voivat samalla ulottua länsimurteiden puolella kaakkoishämäläisiin murteisiin) ja rajoittua toisinaan jopa vain esim. Pohjois-Karjalan itäisimpiin murteisiin tai Luoteis-Laatokan rantamilla puhuttuihin kaakkoismurteisiin. Tämä tietenkin välillisesti ilmentää vastaan tullutta länsisuomalaista vaikutusta, joka usein on joko pysäyttänyt muinaiskarjalaisen sanan leviämisen länteen yli savolaismurteiden alueen tai hävittänyt lännemmäksi kerran jo levinneen sanan. Tuntuu aiheelliselta tehdä tämän mukaiset korjaukset läntisten ja itäisten piirteiden levikkiä koskeviin laskelmiin. Vanhoiksi läntisiksi piirteiksi sopii siten laskea kaikki ne piirteet, jotka tavataan paitsi liivissä, virossa, vatjassa ja suomen länsimurteissa myös suomen itämurteissa, joskus jopa karjalan läntisissä reunamurteissa. Samoin on vanhoina itäisyyksinä pidettävä 1) piirteitä, jotka tavataan vepsässä ja lisäksi koko karjalan kielen, tavallisesti myös lyydiläismurteiden alueella (sen sijaan vepsän lisäksi vain aunukseen ja eteläkarjalaan ulottuva levikki ei riitä todisteeksi vanhasta itäisyydestä, koska kyseessä voi olla pelkkä vepsäläisyys), 2) piirteitä, jotka tavataan toisaalta vepsässä, toisaalta ainakin osassa suomen itämurteita tai

kaakkoishämäläisiä murteita tai inkeroisessa + mahdollisesti Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan murteissa (olivatpa ne tuttuja tai eivät karjalassa ja lyydissä; tavallisesti sellaisetkin piirteet ovat kyllä myös karjalalle ominaisia). Ykkösrhymää on kuitenkin karsittava niin, että pois jäävät selvästi nuoret venäläiset lainasanat, vaikka ne olisivatkin karjalalle ja vepsälle yhteisiä; nehan ovat rinnakkaislainautumia ja siksi vailla todistusvoimaa kielen vanhimpia kerroksia eriteltäessä.

Tämän uuden laskuperusteen mukaan kohoaa sekä vanhojen länsi-itämerensuomalaisuuksien että vanhojen itä-itämerensuomalaisuuksien määrä huomattavasti. Läntisyyksistä en ole ennättänyt tehdä täydellistä laskelmaa, mutta pelkästään SKES:n I osaan sisältyy jo käsiteltyjen lisäksi ainakin 19 sellaista sanaa tai sanaston äännepiirrettä, jotka ovat suomalais-vatjalais-virolais-liiviläisiä, ja lisäksi ainakin 28 piirrettä, jotka tavataan paitsi suomessa myös kahdessa kolmesta Suomenlahden eteläpuolisesta kielestä. SKES:n I osa sisältää kielen koko sanastosta noin neljäsosan, niin että voidaan arvioida länsi-itämerensuomalaisuuksia kaikkiaan kertyvän tiuhallakin seulalla 70—80 ja harvemmallalla seulalla vähintään 200. Muutama näyte ensin tiheämmällä seulalla valikoiduista läntisistä sanastopiirteistä: *ajastaika, etelä, halli* 'harmaa', *hieho, hyhmä, itä, jutella, karhu, karttaa, kavala, kiusata*. Lisänäytteitä sitten harvemmallalla seulalla saaduista piirteistä: *antura, aukko, airo, että, haista* (pro *haisua*), *hehkua, hirnua* (pro *hirnakoida*), *hirmu, hutja, häpeä, jano, kaiho, kaivata, kalja, kamara, kartano, kaukalo, kela, kiikku, kiristää*. Vanhoiksi itä-itämerensuomalaisuuksiksi selittyvät nyt omaksuttujen kriteerien mukaan *-alta-* johdokset (*punaltaa, työnnettää*) produktiivina momentaaniverbien johdostyyppinä, edelleen mm. Nirvin huomauttamat johdostyyppit *-ntima* (*isintimä*), *-oveh* (karj. *kylöveh*), *-neh* ekspressiivisissä teonnimissä (esim. karj. *värineh* 'värinä'), *-kali* (esim. *sikäli*) ja sanaston muotopiirteistä jo mainittujen lisäksi esim. seuraavien sanojen asu: *haisua* (pro *haista*), *katsku* (pro *katku*), *kero(nen)* 'kurkku' (vrt. vatj. *keri*, viron *kõri*, jotka viittaavat lähinnä asuun **kori*), *pyöhtää* 'kirnuta' (pro *pettää*), karj. *rahis* : *rahkehen* 'rahje', *tukat* mon. 'tukka, hiukset'. Myös varsinaisista sanastopiirteistä olen tehnyt alustavan laskelman aakkosten koko pituudelta, ja se näyttää osoittavan, että tapauksia kertyy kaikkiaan ainakin noin 200. Näissä on 8 omaperäistä vanhaa sanaa, 1 balttilainen lainasana (+ 1 epävarma), 3 germaanista lainasanaa (+ jokin epävarma), yli 20 vanhahkoa venäläistä lainaa, noin 90 omaperäistä uuden perusvartalon sisältävää sanaa, noin 60 johdosta tm. sekundaaria muodostetta ja noin 20 merkitykseltään eriyntynyttä sanaa. Esimerkkejä:

Vanhoja omaperäisiä sanoja: *konsa, kotva, luo(na, -ta jne.)*, karj. *muja-* 'maistaa', *riüsiä, rohtia, typpiä, uudin*.

Balttilaisia lainoja: *elki*.

Germaanisia lainoja: *apara, huotra, marhaminta*.

Venäläisiä lainoja: *kuoma, kuomina, kääkä, läävä, muokata, oja(s), palttina, paasta, räähkä, riusa, sukkula, vasta* 'vihta', *viesti, värttinä*.

Omaperäisiä uusia perusvartaloita: *akka, apea, ativo, etä(h)ä-* 'kauka-', *hattara* 'jalkariepu', *hura, höplä, hörhöttää, järittää* 'leikata pois', *kapria ~ kapristaa, kartt/a, -u* 'kaukalo', *korja* 'ajoreki', *kupista* 'kutista', *kuvas, käpristyä, latsakka, litsata* 'puristaa', *loitsia, nauka* 'lima', *nykä* 'kulunut veitsi', *nyplä* 'nappi', *palja* 'moukari', *patskata* 'paiskata, läimäyttää', *patvi, portimo, purha, pusu* 'koppa, vasu', *pötsi, raataa, rehennys, rinkua, ripakko* 'riepu', *rouka* 'puun kuori; verkonvärijäysaine', *ruopas, ränkyä* 'parkua, mylviä', *rätsähtää, rönkyä, salkku, siiri* 'vieri', *sirkka* 'pilppupeli', *soma, sora* 'verkon uloin pää, sorasinnaru', *supihiiri* 'päästäinen', *takra, tavi, törs/ä* ja *-öttää, viipale, virkkaa, äikyttää*.

Johdoksia ym. sekundaareja muodosteita: *ammullaa* 'ammentaa', *ehättää, emintimä, hiema* 'hiha', *hiiri-kantaiset* munuaisten nimet (esim. Kymenlaakso, karj. *selkähiiret*, lyyd. *hiiri*, veps. *hīra, tšud*), *hirkakoida* 'hirnua', karj. *huomenes* 'aamu', *härkin, isintimä, jumalanlehmä* 'leppäkerttu', *juohduttaa* 'muistuttaa mieleen', *jänö, kajostua, karanka, kera* (< *kerδalla), karj. *kukalainen* 'mistä kotoisin oleva', *kukali, kulu* 'kulunut esine', *käetä, lapanen, määhnä* 'mäti', *ongittaa* 'onkia', *pielinen* 'ovipieli', *puoletta, sauvoin, sisarekset, suorea* 'suora; sileä', *tautta, tuuliainen* 'tuuli(spää)', *vahvero* ym. *vah-*alkuiset sienennimet, *veres, vetehinen, äijäpäivä* 'pääsiäinen'.

Merkitykseltään eriytyneitä sanoja: *hiihtää* 'kulkea suksilla', *hirnua* 'aivastaa', *ihastua* 'ilostua', karj. *jyry* 'ukkonen', *karata* 'tanssia', *kirvota* 'pudota', karj. *käskeä* (kielt. yhteyksissä) 'kieltää', karj. *kävellä* 'kulkea', *pakista* 'puhua', *punoa* 'vääntää, sykertää', *pyhä* 'paasto', *ripistä* 'laahata, viistää', *suksi* 'kangaspuiden poljin', *tuohus* 'kynttilä', *työ* 'pellava', *varata* 'pelätä', *virpa* (palmusununtaiterminä), *äijä* 'paljon'.

Joudutaanko käsitystä myöhäiskantasuomen yhteydestä nyt korjaamaan läntisten ja itäisten kielenpiirteiden perusteella? Ei ole ilman muuta selvää, että vanhatkaan läntiset ja itäiset piirteet kuvastaisivat jo parintuhannen vuoden takaisia kielisuhteita ja osoittaisivat kantasuomen siihen aikaan olleen jakautuneena vähintään kahteen päämurteeseen. Päinvastoin on ilmeistä, että lukuisissa tapauksissa lännen ja idän eriytyminen juontuu huomattavasti nuoremmalta ajalta. Kaikkein selvimmin tätä osoittavat itäisten ims. kielimuotojen yhteiset muinaisvenäläiset lainasanat (esim. *kuomina, oja(s), palttina, räähkä, vasta, värttinä*): niiden kieleentulo on tuskin voinut alkaa ennemmin kuin ensimmäisen vuosituhannen viimeisinä vuosisatoina, jolloin karjalaisten ja vepsäläisten esivanhemmat jo asuivat Laatokan rannoilla ja yhtenäisen kantasuomen aika oli varmasti takanapäin. Enintään samalta ajalta juontuvat tietysti myös itäisten kielimuotojen venäläiset merkityslainat, sellaiset kuin *jumalanlehmä* 'leppäkerttu' (vrt. ven. *bož'ja korovka*), *jyry* 'ukkonen' (myös vatj., vrt. ven. *grom* 'jyrinä; ukkonen'), *peittää* 'kätkeä' (murteittain myös virossa;

vrt. ven. *pokryt'* 'peittää', *skryt'* 'kätkeä') ja synkretistisen passiivin + akt. mon. 3. persoonan kehittyminen (karj. *otetah* 'otetaan; ottavat'). Ja samaan aikaan, ensimmäisiin muinaisvenäläiskosketuksiin, johtavat myös sellaiset tärkeät itäisten kielimuotojen yhteiset ortodoksiset termit kuin *pyhä* 'paasto', *siemenvoi* 'paastoruokiin käytetty pellavan- t. hampunsiemenöljy', *äijäpäivä* 'pääsiäinen', *virpa* palmusunnuntaihin liittyvänä, *tuohus* 'kynttilä' ja viikonpäivien järjestelmä, johon kuuluvat mm. sanat karj. *ensimmäiśsarki* 'maanantai', *suovatta* 'lauantai' ja *pyhäpäivä* 'sunnuntai' (Nirvi 1961). Jos lännen ja idän eriytyminen näissä tapauksissa on vain tuhatkunta tai alun toistatuhatta vuotta vanhaa, miksei yhtä hyvin lopuissakin?

Kysymystä ei voida kuitenkaan ratkaista ihan noin mutkattomasti. Ensinnäkin: idän ja lännen erityispiirteiden määrät ovat kaikkiaan niin suuret, että tuntuu hiukan epäilyttävältä katsoa niiden kaikkien kehittyneen jolloinkin ensimmäisen vuosituhannen lopulla tai toisen alussa. Kielellinen eriytyminen kokonaisuutena vie aikansa, ja myöhemmäksikään kuin toisen vuosituhannen alkuun ei yhtenäisiä läntisiä tai itäisiä levikkejä voida lykätä. Toiseksi: karjalaisten ja vepsäläisten esivanhemmat eivät ole arvatunkaan siirtyneet Laatokan rannoille hetkessä. Usein oletetaan, että heitä on edeltänyt jokin muista itämerensuomalaisista idempänä, ehkä Peipsi- ja Pihkovanjärven itäpuolella asunut väestöryhmä. Jos se on jo ajanlaskun ensimmäisinä vuosisatoina ollut muista myöhäiskantasuomalaisista syrjemmässä, on melkein pakko ajatella, että sen ja länsi-itämerensuomalaisten eriytyminen juuret johtuvat joiltakin osin noilta ajoilta asti. Kolmanneksi: on sellaisia yksityisiä piirteitä, jotka liittävät itäiset itämerensuomalaiset kielimuodot nimenomaan itämerensuomen ulkopuolella puhuttuihin suom.-ugr. kieliin ja joita on vaikea selittää muuten kuin olettamalla itäryhmän suhteellisen varhaista eroa länsiryhmästä. Niitä ovat mm. useat s. 211 luetellut vanhat omaperäiset sanat. Erityisen kiintoisa on *kuuntelen*-verbin asu (joko tällaisena tai paikoin suomen itämurteissa ja karjalassa *kunnella*), jonka lähimmät *nt*:lliset vertauskohdat ovat löydettävissä mordvasta ja ugrilaisista kielistä saakka. Kyseessä on ilmeisesti reuna-alueilla säilynyt arkaismi, vanhan **kuntaa* 'ottaa kiinni, pyydystä' -verbin johdos; *-lt*-llinen tyyppi *kuultele-* (murteittain mordvassakin metateettinen *kultsonoms* yms.) johtuu liittymisestä *kuulla*-verbiin, kuten jo Setälä (1928: 251—255) selitti (toisin Mägiste 1950: 265—270). Merkillinen on sana *vehnä*, joka tavataan vain muinaiskarjalan jatkajissa: suomen itämurteissa, kaakkoishämäläisissä murteissa, pohjoiskarjalassa (samoin Tihvinän ja Tverin murteissa), inkeroisessa ja inkeroislainana Kukkosin vatjassa. Sen lähimmät sukulaiset tunnetaan vehnän alkeismuodon, speltin, nimityksinä mordvasta (*viš*) ja tšeremissistä (*βišā*); muualla itämerensuomessa (paitsi länsiryhmässä myös vepsässä, lyydisssä ja aunuksessa) on vehnän nimityksenä *nisu*. Tämä sana on varhaiskantasuomalainen nousukas: sillä on 'purupihkaa' merkitsevä vastine lapissa (T. I.

Itkonen 1918: 73), ja sen kantasana näyttää olevan *nisä*. (Rinnastuksen mainitsi Kustaa Vilkuna esitelmässään Suom.-ugr. Seurassa 16. helmikuuta 1963: vrt. kr. *mastos* 'nisä, rinta': *mastikhē* 'purupihka'. Jostain syystä hän ei ole sisällyttänyt sitä esitelmän pohjalta laatimaansa artikkeliin 1964.) *Vehnä* on jokin itäisen väestöryhmän keskuudessa elänyt tuon uuden sanan ekspansiokauden ohi ja vuorostaan aloittanut oman ekspansionsa Laatokan länsi- ja luoteisrannan tuhannen vuoden takaisista asutuskeskuksista luoteeseen, koilliseen ja lounaaseen.

Neljänneksi: kysymys itäryhmän varhaisesta eriytymisestä on läheisessä yhteydessä vatjan kielen alkuperään.

Niin läheisesti kuin vatja liittyykin muihin läntisiin itämerensuomalaisiin kielimuotoihin, se on niiden joukossa eräänlainen siiveke, joka ei ole vailla liittymäkohtia myöskään itäisiin ims. kieliin. Negatiivisesti tätä osoittaa jo se, että vatjasta puuttuvat monet sellaiset sanastopiirteet, jotka yhdistävät suomen sekä viroon että liiviin; aakkosten alkupuolella sellaisia tapauksia näyttävät olevan ainakin *antura*, *arpi*, *asu*, *auvo*, *avara*, *avio*, *halava*, *harkki*, *hehkua*, *hirmu*, *houkutella*, *hurme*, *hurta*, *hutja*, *hännä*, *kaakkuri* ~ *kaakko* -pesye, *kalja*, *kamara*, *kasi* 'kosteus', *kela*, *kerjätä*, *kierä*, *kiire* 'päälaki', *kirstu*. Positiivisena osoituksena taas ovat sellaiset kielenpiirteet, jotka liittyvät vatjan nimenomaan itäisiin kielimuotoihin (eräissä tapauksissa lisäksi viron koillismurteisiin, joissa ilmenee paljon idästä päin tullutta vaikutusta). Sellaisia ovat mm. sanaston äännepiirteet *mō*, *tō* 'me, te' ja sanat *bulbukaz* 'ulpukka', *lainata* 'niellä', *metso* 'metso', *nühätä* 'nyhtäistä', *pēni* 'pieni', *rehtilä* 'riehtilä', *riitši* (subst.) 'rikki', *roivaz* 'pellavakupo', *sā(ɔ)* 'saakka' (vrt. ink. *sā*, karj. *sā(h)*, aun. *-(s)sah*, veps. *-(s)sai*, *-sa*), *sāra* 'auran saara', *sevallžed* 'kuukautiset', *sittua* 'paskantaa', *sā* 'sää, ilma', *tānē* 'taanoin', *tšiuuru* 'kiuru', *tüttö* 'tyttö', *ursi* 'liina, verho' (vrt. sm. *hursti*), *villä* 'viiltää'. Kaikilla näillä sanoilla on vepsässä ja karjalaispohjaisissa kielimuodoissa niin laaja levikki, että ne voitaisiin lisätä edellä mainittuun itäisten piirteiden määrään 200:aan. On myös joitakin sellaisia vatjan piirteitä, jotka puuttuvat vepsästä mutta jotka levikkinsä (suomen itämurteet tai inkeroismurteet + karjala, usein myös lyydiläismurteet) perusteella voidaan päätellä muinaiskarjalaisiksi, siis hiukan nuorempaan itäisyyksien kerrostumaan kuuluviksi. Niitä ovat kieltoverbin imperatiivin *asu elä* (pro *älä*), kollektiivijohdin *-*sikkoi* (esim. vatj. *pihkuzikko* 'petäjikkö', ink. *särnizikkoi*, karj. *hagožikko*; Nirvi 1961: 108) ja seuraavat sanat: *jōm*- alkuinen juolukan nimitys *jōmukaz*, 'sukan yms. kutomista' merkitsevä verbi *niglata* (vrt. sm. *neuloa*), sanat *mättä*, *nōska* ja *raina* 'purjevarpa'. Muun lisäksi tulee vielä sellainen tärkeä muoto-opin seikka kuin monikkovartaloon pohjautuva monikon genetiivi, ns. mon. I. genetiivi (tyyppi *kalojē*, *lampaijē* ~ *lampad'd'ē*). Se tavataan paitsi vatjassa myös suomen itämurteissa, inkeroismurteissa, karjalassa, lyydiläismurteissa ja vepsässä ja näyttää siis kuuluvan itämerensuomen vanhimpiin itäisyyksiin.

Kaikista tällaisista piirteistä erikseen ei kyllä voida väittää, että ne olisivat suhteellisen alkuperäisiä vatjalaisuuksia. Vatjaan, varsinkin sen sanastoon, ovat suuresti vaikuttaneet läheiset inkeroisurteet ja Inkerin suomalaismurteet, ja siksi on aina muistettava se mahdollisuus, että tietty itäinen piirre onkin siellä myöhäistä lainaa. Kuinka vahvaa tämä naapuriston sanastollinen vaikutus on, sitä voidaan valaista eräin laskelmin. Vatjalle ominaisia on kaksi ääntenmuutosta, sananalkuisen *h:n* kato ja *k > tš* etuvokaalin edellä, jotka ilmenevät lukuisissa sanoissa: *aŋko* 'hanko', *īri* 'hiiri', *ärmä* 'härmä' jne.; *tšed-rätä* 'kehrätä', *tšävvä* 'käydä', *jältši* 'jälki', *äez*: gen. *ätšē* 'äes' jne. Näiden ääntenmuutosten jälkeen kieleen on kuitenkin omaksuttu lukuisa määrä lainasanoja, joissa *h-* ja etuvokaalia edeltävä *k* ovat ennallaan: *hoikka*, *huuuu*, *hämmentä* jne.; *keühä* 'köyhä', *kirkko*, *parkki*, *pölkku* jne. Molemmat ääntenmuutokset ovat vanhoja, viimeistään ennen 1500-lukua tai 1400-lukua tapahtuneita (Setälä, 1890—91: 325, Posti 1934: 145, 1958: 15), ja lisäksi molemmat ovat suunnilleen samanaikaisia. Sellaisissa sanoissa, joissa on molempien periaatteellinen mahdollisuus, on näet aina kumpikin muutos joko toteutunut rinnan tai jäänyt toteutumatta: sanotaan toisaalta *aŋtši* 'hanki', *auŋši* 'hauki', *enŋši* 'henki, kappale', *ärŋšä* 'härkä', toisaalta *henki* 'henki, sielu', *hülkāb*, *härkkimed* (Maija Länsimäen poiminto Keele ja Kirjanduse Instituutin kokoelmista). Nyt voidaan laskea, kuinka suuressa osassa kyseeseen tulevia sanoja nämä muutokset ovat tapahtuneet. Kettusen (1930) ja Setälän (1964) aineistossa on yhteensä 109 tähän kuuluvaa *h*-sanaa ja 227 *k*-sanaa; muutokset ovat toteutuneet 77 *h*-sanassa (71 %) ja 168 *k*-sanassa (74 %). Jäännösprosentit (26 ja 29) osoittavat varmaan melko luotettavasti, kuinka suuri osa vatjan kaikista sanoista on noita varhaisia ääntenmuutoksia myöhempiä (lähinnä inkerois- tai suomalais)lainoja; ei näet voida ajatella, että lainaaminen olisi kohdistunut ainakaan kovin epätasaisesti äännerakenteeltaan erilaisiin sanoihin.

Voidaan siten karkeasti arvioida, että keskimäärin joka kolmas tai neljäs vatjan sana on tuollainen myöhäiskö laina, ja tämä tilastollinen säännönmukaisuus koskee nähtävästi myös esittämäni 18 sanan ryhmää. Läheskään kaikki ilmeisesti eivät ole lainoja; joukossa täytyy olla myös vanhempaa perua. Juuri tähän ryhmään kuuluvat jo äänneasunsa perusteella sanat *riitši*, *tšiuru* (vatjassa tunnetaan myös suomalaislaina *kiuru*) ja *ursi*. Sama koskee hyvin luultavasti sellaisia kielen muotorakenteeseen kiinteästi kuuluvia sanoja kuin pronomineja *mō* ja *tō* tai kieltoverbin imperatiivia *elä*; tällaiset sanat tai niiden asu eivät herkästi lainaudu. Ja vihdoin sama koskee ilmeisesti myös monikon genetiivin muodostusta: sekin on kai ennemmin vanha itäinen vatjan piirre kuin lainautuma. Mon. 1. genetiivi on periaatteessa kyllä voinut syntyä kontaminoitumasta kaikkialla, missä kontaminaation tekijät (*i*-monikko *lehmi/nä*, *-ssä* jne. ja yksikkövartaloinen mon. 2. genetiivi **lehmäden*) on tunnettu, mutta ilman pakottavaa syytä sitä ei tee mieli selittää rinnakkaiske-

hityksen tuotteeksi.

Juuri mon. 1. ja 2. genetiivin vastakohtana on Paul Alvre 1973 nostanut ratkaisevaan asemaan, kun hän koettaa selvittää, mitkä kielimuodot nykyisessä itämerensuomessa ovat varhaisen itäryhmän, mitkä länsiryhmän perua. Vatja kuten Koillis-Viron rantamuraistokin jää Alvren jaotuksessa idän puolelle; kanta on epäilemättä liian jyrkkä, kun molemmissa kielimuodoissa erotuu kumminkin selvä läntinen runko. Oikeampaa olisi katsoa molemmat kielimuodot länsiryhmän edustajiksi, joiden muotoutumiseen myös idällä on — ainakin vatjassa jo varhain — ollut jokin osuus. Samalla lailla yksipuolisesti Alvre pyrkii selittämään vielä etelävironkin kehittyneen nimenomaan itäiseltä pohjalta. Pääargumenttina hänellä on silloin se, että myös eteläviro on vatjan tavoin mon. 1. genetiivin kannalla. Sitä kiintoisampaa on seurata, mitä muita itäisiä piirteitä hän pystyy osoittamaan etelävirosta. Alvre esittää (mt. 295—296) kolmattakymmentä sanastollista, muoto-opillista ja syntaktista piirrettä käsittävän luettelon, mutta kuten 1978: 75—76, 80—81 olen huomauttanut, valtaosa sen piirteistä on todistusvoimattomia: ne tavataan myös suomen länsimurteissa eli alueella, joka Alvrenkin jaotuksessa kuuluu ims. kielten länsiryhmään. Ne eivät silloin voi olla historiallisessa mielessä mitään itäisen ryhmittymän vanhoja erityistunnuksia; pikemmin ne ovat vanhoja laaja-alaisia itämerensuomalaisuuksia, joiden alaa uudennokset ovat nakertaneet läntisissä kielimuodoissa, erityisesti innovaatioille alttiissa pohjoisvirossa.

Muutammat Alvren löytämät piirteet ovat kuitenkin todella etelävirolais-karjalais-vepsäläisiä (vatjasta nämä piirteet yhtä lukuun ottamatta puuttuvat). Esisuomalaisen perinnön säilyminen reuna-alueilla on kyseessä silloin kun tapamme suomen *yskä*-sanan merkityksessä 'syli' etelävirossa, karjalassa ja vepsässä (vrt. lapin *ás'ke* 'syli'). 'Saukkoa' merkitsevä sana on lähtömuodon **saγarva* jatkaja toisaalta etelävirossa (*saarva*), toisaalta suomen itäisimmissä murteissa (*suarva*), karjalassa (*šoarva*) ja vepsässä (*sagarv*); muualla itämerensuomessa tavataan erijohtimiset rinnakkaistyypit (sm. *saukko* < **saγukkoi*, vir. *saarmas* < **saγarmas*). Taikinan nimityksenä on *tahdas*-sanana vastine toisaalta etelävirossa, toisaalta suomen itämurteissa, karjalassa ja vepsässä (muualla suomessa ja pohjoisvirossa sen sijaan germaaninen laina *taikina*, vir. *tainas*). 'Rahkapiimää, uunipiimää' merkitsevä sana on etelävirossa *rēhk-pim*; sitä muistuttaa suomen itäisimpien murteiden, inkeroisen ja karjalan *rahka* 'uunipiimä', veps. *rahk* 'paistetusta happamasta maidosta muodostunut juusto', vatjan (Tsvetkov) *rahk* id. Näihin Alvren löytämiin tapauksiin voidaan lisätä vielä muutama: virE *kinda-alotse* 'villavanttu' ~ karj. *alañe* 'vantus', lyyd. *aañe*, veps. *aañe*, vatj. *añin*, *añetse*, virE (Wiedemann) *kalmistu* ~ sm. itä-murt., karj. *kalmisto*, veps. *kaumiš'*; virE *nädselmahain* 'pihatähtimö' = aun., lyyd. *nä,d'žä*, veps. *näza*, *nä,džä*; virE *nääre* : *näärmed* 'rauhanen' = karj. *neärävä* 'reiden juuri', lyyd. *näräv*, veps. *närvi*, *närvi* id. (~ lpT *närve*); virE *tsi,dzo* 'sis-

ko' = sm. kaakkoismurt. *siso*, ink. *sisoi*, karj. *ʹš̄i, d'žoi*, veps. *tšitžoi*, vatj. *siso* (< sm., vrt. *seš̄e* id.); virE *valk* (Wied.) 'kalikka, joka osoittaa vedenpinnan verkon kohdalla t. painuu pohjaan ja pitää verkon paikallaan' = suomen itämurt., karj., lyyd. *valkki* 'rahenuotan uittosalko', veps. *vouk, vaukim* id. Sekä sana- että asiahistorian kannalta kiintoisa on rekitermi, johon Hagar (1958: 246, 250—251) ja Viires (1980: 256—262) ovat kiinnittäneet huomiota: virE *põikpool, põipul* yms. 'reen paju' = karj. *poikki(s)puol'ine*, lyyd. *poikpuol'ine*, veps. *poikpol'(i)ne* id.² Samalla sopii mainita vielä kaksi sanaa, joiden levikkialuetta ovat eteläviro ja muinaiskarjalan tytärkielet mutta jotka vepsästä puuttuvat: virE *ilda* 'myöhä(än)' ~ sm. itämurt., ink., karj. *ilta* 'ehtoo'; virE *lutik* 'lude' (vrt. virP *lutikas*) = sm. itämurt., ink., karj. *lutikka* (vrt. veps. *nude(g)*). Tämä sanastosaalis ei ole suuri, mutta yhdessä mon. I. genetiivin kanssa se ehkä oikeuttaa sellaiseen oletukseen, että vanha itäinen komponentti on joltain osin vaikuttanut myös eteläviron muotoutumiseen. Mahdollisuuksien rajoissa on, että samaan viittaa eräs äännesekkakin: sanansisäinen affrikaatta virE *dz* = karj., lyyd. *d'ž̄*, veps. *dz*, joka muutamissa sanoissa (mm. edellä mainitut *nädselmahain* ja *tsi_{dz}o*) esiintyy aiemman *t:n* tai *s:n* tilalla. Tarkemmin esityksessäni 1981: 18—19.

Sinänsä ei kai ole outoa ajatuksessa, että jos Peipsi- ja Pihkovanjärven takana muinoin on asunut jokin itämerensuomalainen väestöryhmä, se on vaikuttanut yhtenä komponenttina maantieteellisesti läheisten vatjan ja eteläviron syntyyn, niin läntinen kuin näiden kielten varsinainen runko onkin. Tämän väestöryhmän oletettavaa kieltä olen 1972: 93 nimittänyt kaakkoiskantasuomeksi, 1978: 73, 80 sekaannusten välttämiseksi itäkantasuomeksi, ja voidaan kai edelleen pitää työhypoteesina sitä, että tämä kielimuoto viimeistään ajanlaskun alussa on jossain määrin eriytynyt muusta itämerensuomesta, vaikka yhtäläisyydet (mm. kantasuomalaiset äänteenmuutokset) ovat olleet eroja paljon selvemmat. Kantasuomi ei olisi siis noina aikoina ja noilta osin enää ollut täysin yhtenäinen kieli.

4. Pohjoiskantasuomen oletus

Mainitsin edellä, että Ojansuu käsitti itämerensuomalaisten kielten ryhmityksessään »itäis-pohjoisiksi» monet sellaisetkin piirteet, jotka tavataan kaikissa Suomenlahden pohjoispuolisissa kielimuodoissa (koko suomen kielen alueella, karjalassa, lyydiläismurteissa ja vepsässä), ja »läntis-luoteisiksi» sellaisia piir-

² Pulmallisempi on eräs toinen rekitermi (Hagar 1958: 256—262, Viires 1980: 82—83): virE *semmiuits* 'kainalovitsa; kausta' = ?veps. *tšem* 'kainalovitsa' (vrt. toisaalta veps. *tšim*, lyyd. *tšim* id., jolle Kalima 1928: 110—111 on ehdottanut lappalaista alkuperää: lp. *čibmä* 'bend, curve [upward] of ski, runner of sledge, kjerris, edge of knife').

teitä, joiden levikki peittää vain Suomenlahden eteläpuoliset kielet (vatjan, viron ja liivin). Näin hän itse asiassa lähestyi toista, varsin perusluonteista itämerensuomalaisten kielten jakaumaa, jonka ennen häntä oli esittänyt E. N. Setälä 1917: 366: jakautumista pohjois- ja eteläryhmään. Tämä jako pysyi tutkimuksessa kauan taka-alalla, kunnes sen uudelleen nosti näkyviin Alo Raun 1971: 49—98. Itse olen kehitellyt ajatuksiani saman jaon pohjalta 1972 ja 1978 ja laskenut silloin pohjoisryhmän kieliin myös inkeroismurteet, jotka geneettisesti ovat muinaiskarjalan haarauma, vaikka niitä viime vaiheessa onkin puhuttu vain Suomenlahden eteläpuolella. (Joissakin harvoissa tapauksissa inkeroismurteet ovat eteläryhmän kannalla; tämä perustuu myöhäiseen lainaukseen vatjasta tai virosta.)

Pohjois—etelä-jako tuntuu vahvana kielen kaikilla tasoilla. Niin kuin jo Raun on todennut, kyseessä on silloin nimenomaan pohjoisryhmän moninkertainen yhtenäisyys, jota vastassa on eteläryhmän yhtenäisyys verraten harvalukuisissa seikoissa ja hajanaisuus useimmissa. On ensinnäkin sellaisia yleisluonteisia äännepiirteitä, jotka tavataan samalla kertaa suomen länsimurteissa ja kaikissa oletetuissa itäkantasuomen jatkajissa vepsää myöten mutta puuttuvat virosta ja liivistä ja useimmiten myös vatjasta. Niitä ovat ensi tavun alkup. *e:n* säilyminen ennallaan takavokaalin edellä (*merta* ~ vir. *mörd*, samoin liiv. ja vatj.), ensi tavun alkup. *o:n* kauttaaltainen säilyminen (eteläryhmässä sen sijaan eräissä sanoissa *o: hopea* ~ vir. *höbe*, samoin liiv. ja vatj.), *n:n* säilyminen *s:n* edellä vokaaliutumatta (*kansi* ~ vir. *kaas*; vastaavat kehittymät myös liiv. ja vatj.) ja *h:n* säilyminen nasaalin ja likvidan jäljessä (*vanha* ~ vir. *vana*, samoin liiv. ja vatj.). Aivan kuin näiden säilymätapausten vastapainoksi kaikissa pohjoisryhmän kielissä tavataan myös yhteisiä uudiskehittymiä: etuvokaalisten sanojen toisen tavun *o:n* tilalle vokaalisointua täydentämään kehittynyt *ö* (sm. *näkö*, *tyttö* jne.; tarkemmin esityksessäni 1980: 113; vepsän osalta erityisesti Posti 1935: 76—77; samanlaista osaksi vatjassakin) ja analogiset uudennosmuodot *nähnyt*, *tehnyt* (tällä kertaa samoin myös vatjassa; sen sijaan virossa *näinüd*, E *nännü?*, liivissä *nänd* < **nännüt*). Äänne-eroista on kysymys myös parissakymmenessä levikiltään kaksijakoisessa yksityisessä sanassa: *auttaa* (vrt. vatj. *avittä*, vir. *aidata*, *avitada*, liiv. *ä'pl'dä* < **aßitta-*; sama tyyppi inkeroisessa ja kaiketi uudismuodosteena myös suomen savolaismurteissa), *etsiä* (vrt. vatj. *ettsia*, vir. *otsida*, liiv. *voł'sšä* < **otssi-*), *ha(a)hla* (vrt. vatj. *ahiaaz*, vir. *ahel(as)*, *ahilas*), *hän* (vrt. vatj., vir., liiv. *en-*; vir. *end*, *enese* jne.), *imelä* (myös vatjassa *imel*; vrt. vir. *imal*, *imar*, liiv. *imäB*, *imäbi*), *jä(ä)htyä* (vrt. vatj., vir. *jahtu-*, liiv. *jō'dä*), *kuitu* (vatj. *kud'ju* ~ *lšiuto*, vir. *kiud*), *muistaa* (vrt. vatj. *meißä*, vir. *mōista*, liiv. *moistä* < **moista-*), *naukua* (vatjassa ja virossa lyhyt *u*: vatj. *muraga*, vir. *murakas*), *naukua* (vir. takavokaalisena vain koillisissa rantamurteissa, muualla *näuguda* = liiv. *näügä*, vatj. *mäükab*), *nenä* (myös vatjassa; vir. vain koillisimurteissa, muualla *nina* < **ninä*, *nōna* < **nena*, E *nana* = liiv. *nanä*),

nousta (vatj. *neissa* = ink. *noissa*, vir. *tousta*, E prs. y. 3. p. *neššes*, liiv. *nūzā*), *näppi* (myös vatjassa; vrt. vir. *näpp* : *näpu*), *oas*, *oka* (yksinäis-k:llisena kuten vatj. *egaZ*, vrt. alkuaan geminaatta-k:llisiin vatj. *ekaz*, vir. *okas*, *okk*), *ottaa* (vatj. *vettā*, vir. *vōtta*, liiv. *vettā* < **votta-*), *polttaa* (vrt. vatj. *peaettā*, vir. *pōletada* < **poletta-*), *poro* 'tuhka, sakka' (myös vatjassa; vrt. vir. *pori*, *pōri*), *sinne* (sm. murt., karj., lyyd., veps. rinnalla tyyppi *sinnā*; vart. *sinne(G)* mutta vir. vain *sinna*, *sinnā*'), *seka-* (etelässä **sekā*: vatj. *setšān* 'sekoitan', vir. *sega*, liiv. *šegās* 'seassa'), *sonsar*, karj. *šōndžoi*, veps. *sonzar* (vrt. liiv. *šiezār* < **sensār*), *syylä* < **süplä* = karj. *šüblä*, veps. *sübl* (vrt. ink., vatj. *süglä*, liiv. *š'ggēl* < **süklä*), *ympäri* (vrt. vatj. *ümper*, vir. *umber*), *ääni* (vrt. vatj. *āli*, vir. *hāäl*, liiv. *ēl'*). Taivutusoppia koskee sellainen keskeinen seikka kuin konditionaalin tunnuksen erilaisuus: pohjoisryhmässä *-isi-* (sm. *antaisin*), eteläryhmässä *-ksi-* (vir. *annaksin*; samoin liivissä, sen sijaan vatjassa osaksi suomalaistyyppinen muodoste, osaksi hiukan toisenlainen, joka on selitetty sen ja virolaistyyppisen kontaminoitumaksi). Johto-opin alalta voidaan mainita suffiksit *-hko* (*suurehko*), *-kka* (ekspressiivikantaisiin verbeihin liittyvinä: *helakka*, *rämäkkä*) ja *-nta* (*paisunta*, *synnyntä*), jotka puuttuvat eteläryhmän kielistä; lisäksi tulevat *haravoi(tsee)*, *isännöi(tsee)* -tyyppiset kolmitavuiseen kantaan perustuvat verbit (tavallisia suomesta vepsään asti; vatjassa vain eräs tähän tyyppiin perustuva sekundaari muodoste, virossa ja liivissä ei lainkaan vastineita). Lauseopin alaan taas kuuluu muuan infinitiivien käyttöä koskeva konstruktioero: suomesta vepsään asti *mennä maata*, virossa (samoin liivissä, vatjassa ja inkeroisessa) *magama minna* (= »mennä makaamaan»).

Tällaisten esimerkkien lisäksi tulevat puhtaasti sanastolliset tapaukset. Raun kiinnitti 1971 erityistä huomiota sellaisiin sanastoseikkoihin, joissa pohjoisryhmän kielet ovat samalla, eteläryhmän kielistä poikkeavalla kannalla, ja kirjasi niitä niin suuren luvun kuin 165. Itse kritikoin 1972 Raunin laskelmaa siitä, että siinä on »suomalaisiksi» katsottu yhtä hyvin ahtaasti itämurteiset suomen sanat kuin ne, joiden alue ulottuu länsimurteisiinkin Varsinais-Suomea myöten; mukana oli siten sanoja, jotka ovat ominaisia vain itäryhmän kielille. Arvioin tuolloin, että luetteloa karsimalla joudutaan melkoisesti suppeampaan listaan, jonka jäsenten levikki ylittää suomen lounaismurteista vepsään saakka mutta ei kosketa liiviä eikä viroa eikä useimmiten myöskään vatjaa. Päädyin sellaiseen varovaan arvioon, että näinkin koostettu lista käsittää vähintään puolisensataa sanaa.

Asiaa edelleen selvitellessäni arvioni on osoittautunut aivan liian pieneksi. Osaksi siihen on vaikuttanut se, että asetin listan jäsenille turhan ankarat vaatimukset. Siitä on kyllä pidettävä kiinni, että sanan on esiinnyttävä idän puolella ainakin jossain vepsän päämurteistossa; esim. vain lyydiin asti ulottuva levikki ei tuota vajausta riittä kompensoimaan, koska vepsästä puuttuvat lyydin sanat voivat aina olla karjalaisuuksia. Sen sijaan lännen puolella riit-

tää nähdäkseni, että sanan levikki yltää ainakin keskeisiin hämäläismurteisiin tai Etelä-Pohjanmaalle, mieluummin molempiin; jos vaaditaan lounaismurteisiin asti ulottuvaa levikkiä, tullaan pyyhkineeksi pois monia varmasti vanhoja länsisuomalaisuuksia, joukossa luultavasti myös sellaisia, jotka lounaismurteista ovat unohtuneet myöhemmän virolaisen vaikutuksen vuoksi. Sanat, jotka esiintyvät tähän tapaan tyyppillisissä länsimurteissa ja vepsässä, ovat yleensä tuttuja myös koko välialueella (itämurteet, inkeroinen, karjala, lyydi), mutta ehdottoman välttämätöntä se ei ole; on joitakin esimerkkejä vanhoiksi katsottavista pohjoisryhmän sanoista, jotka tunnetaan vain hämäläismurteista ja vepsästä (esim. *nojela* 'notkea, vetelä'), jopa vain lounaismurteista ja vepsästä (esim. *nosela* 'notkea, taipuisa'). Sellaiset tapaukset on ymmärtääkseni otettava täysiveroisina mukaan. Se että jokin sana tunnetaan paitsi pohjoisryhmässä myös Koillis-Viron rannikkomurteissa tai viron saarimurteissa, ei saa liioin olla esteenä hyväksymiselle; sen sijaan on jo havainnollisuuden vuoksi nähdäkseni tärkeää, että omaksi ryhmäkseen erotetaan sanat, joiden aluetta on pohjoisryhmän kielten lisäksi vatja. — Toinen syy, jonka tähden arvioni jäi liian pieneksi, on se, että sen pohjana oli Raunin luettelo. Jos nykyään saata-
vissa oleva aineisto, varsinkin SKES:n kaikkiin osiin sisältyvä, käydään huolellisesti läpi, päästään niin suureen lukuun kuin yli 320. Silloin luvusta vielä puuttuvat sanaston äänneseikat, joita esittelin edellä, ja vatjaan asti ulottuvat sanat. Tämä luku jakautuu alaryhmiin seuraavasti: n. 25 etäsukukielissäkin esiintyvää ja siis vanhaa omaperäistä sanavartaloa (lisäksi muutamia epävarmoja), 4 balttilaista lainaa (lisäksi nelisen epävarmaa), n. 30 germaanista lainaa (lisäksi puolisen tusinaa epävarmaa), n. 130 sanaa, joissa on omaperäinen uusi perusvartalo, n. 110 johdosta, yhdyssanaa tai muuta sekundaaria muodostetta, puolisen tusinaa merkitykseltään eriytyneitä sanoja. Esimerkkejä eri ryhmistä:

Vanhoja omaperäisiä sanoja: *anoppi*, *appi*, *kehkerä*, *koskea*, *kutama*, *lämsä*, *mah-
taa*, *nila*, *osua*, *purku* 'lumipyry', *rita*, *rykiä*, *särkeä*, *tanner*, *totku*, *turpa*, *vasa* (pe-
rimmältään arjal. laina), *äimä*.

Balttilaisia lainoja: *irta-*, *lahto*, *pelu*, *tuulas*.

Germaanisia lainoja: *aalto*, *ahku*, *haasia*, *hartia*, *hipiä*, *huopa*, *ihra*, *kaita*, *karsia*,
keihäs, *lantio*, *liina*, *maha*, *malja*, *muurahainen*, *nuora*, *nuotio*, *paita*, *palle*, *porras*, *sal-
pa*, *sara*, *saura*, *tarita*, *tela*, *teljo*, *vaate*.

Sanoja, joissa uusi omaperäinen perusvartalo: *anastaa*, *ateria*, *etana*, *heisi* 'la-
pamato', *helsk/ää*, *-yä*, *hetki* (aun., veps. *hä-*), *hieno*, *hihtää*, *hutkia*, *häättää*, *jono*,
joukko, *juuttua*, *kajahtaa*, *kalista*, *kalvoin* 'ranne', *kapsahtaa*, *keko*, *kekäle*, *kide*, *kierä*,
korte, *kuore*, *kärpä* 'koiran kiima', *lipas*, *länget*, *maito*, *nytkiä*, *näivä* ja *näivettyä*,
pakkula, *pursua*, *pärpättää*, *pölkky*, *raikua*, *rasahtaa*, *rohdin*, *rousku*, *ryöstää*, *räpättää*,
sammua, *siera*, *syteä*, *säkä*, *tippa*, *tuho* ja *tuhu*(sade), *työntää*, *uho*, *vana*, *viita*, *äsken*.

Johdoksia, yhdyssanoja ja muita sekundaareja muodosteita: *ajatella*, *alaston*,

asettaa, avain, hajottaa, -han (liitepart.), harava, harvoin, hengittää, hiertyä, himottaa, hyvin, hyytää, ihastua, jouten, jäätyä, jäännös, kastua, katsella, kenkiä, kerätä, kesanto, kiinteä, kiskottaa, kiuas, kives, maistua, mieleinen, mielistyä, mä(d)ys(tin), nelikko, nimittää, ohjas, oikein, olkapää, painin(puu), pimittää, puhalttaa, puittaa, pyhittää, ripsu, rukkanen, ruweta, selkämä, siirtää, silloin, sitten rinn.muotoineen, tähden, ulostaa 'tehdä tarpeensa; työntää ulos (esim. vene)', valikoida, valjastaa, veikk/a ~ -o, viertää, vihanta, vilustua, yltyä.

Merkitykseltään eriytyneitä sanoja: *hän* persoonapronominina (vrt. vatj., vir., liiv. *en-* refleksiivipronominina), *kaski* 'palomaa, halme', *katsoa* 'se pää', *valjas* (vrt. vatj., vir. 'suitset').

Pohjoisryhmän sanastollisen yhtenäisyyden silmään pistävänä vastakohtana on eteläryhmää luonnehtivien yhteisten sanojen vähyys. Alo Raun on löytänyt vain 20 sellaista liiviläis-virolais-vatjalaista sanastoseikkaa, jotka eivät toistu muualla ims. kielialueella. Tarkempi etsintä tätä lukua varmaan kartuttaisi niin kuin Raunin esittämää pohjoisryhmänkin yhteispiirteiden lukua, mutta kauas jälkeen se varmasti jää tästä.

Viriää kysymys, miltä pesäseudulta ja miltä kaudelta pohjoisryhmän sanastolliset ja muut yhteispiirteet ovat peräisin. Tuntuu luontealta ajatella, että pesäseutu on ollut Länsi-Suomessa, ts. alueella, joka jo rautakaudella oli aineelliselta kulttuuriltaan kehittyneempi kuin sen vähälöytöinen takalisto. Ja yhtä luontealta tuntuu ajatella, että terminus ante quem on jossakin ensimmäisen vuosituhannen loppupuolella tai viimeistään toisen vuosituhannen alussa; sen jälkeenhän eivät ainakaan huomattavat väestön- tai kulttuurisiirrokset ole olleet mahdollisia lännen valtapiiriin joutuneesta Länsi-Suomesta muinaiskarjalaisten, saati vepsäläisten asuma-alueille, jotka olivat joutuneet Novgorodin valtapiiriin. Myöhemmät läntiset virtaukset ovat taas voineet koskea vain osaa muinaiskarjalan tytärmurteiden alueesta eivätkä vepsän aluetta ensinkään. Asutus- ja kulttuurisiirrosten kannalta vastavirtaan taas ovat voineet uida lähinnä vain muodikkaat venäläiset lainasanat; pohjoisitämerensuomalainen levikki on esim. sanoilla (*akkuna* ~) *ikkuna* ja *papu*, joita en laskelmissani ole ottanut huomioon.

Niin laajamittaisen kielellisen eriytymisen kuin käsiteltyjen kieliseikkojen osoittaman on kuitenkin täytyntä vaatia runsaasti aikaa, enemmänkin kuin olettamani »itäkantasuomen» ja sen jatkajien eriytyminen. Edellä oli puheena läntisten kielimuotojen keskinäinen yhdentyminen, se että liivin, viron ja vatjan mukainen kanta on valloittanut suomen länsimurteet ja lukuisissa tapauksissa itämurteetkin. Pohjoisryhmän eriytyminen eteläryhmästä on varmaan tapahtunut osaksi samaan aikaan kuin tuo läntinen yhdentyminen, mutta ilmeisesti nämä kaksi kehityssuuntausta ovat limittyneet vain osittain; pohjoisryhmän kielellisten erityispiirteiden täytyy kai joltain osin olla hyvin vanhaa omaa länsisuomalaista kieliperua, joka on ikään kuin paennut itään sen kin-

tereillä Länsi-Suomeen tulleen eteläisen vaikutuksen tieltä. (Tämä ei tietysti estä sitä, että osa eteläisestäkin vaikutuksesta on yhtä rintaa ehtinyt itään ja saanut siis lopulta yleisitämerensuomalaisen levikin.) *K u i n k a* vanhaa tuo Länsi-Suomen erityisperu on, siihen ei ole saatavissa kovin monta selvää viitettä. Esim. pohjoisryhmän germaanisista lainasanoista useimmat eivät sisällä selvää ajoituskriteeriä. Kannattaa kuitenkin panna merkille, että sellainen Länsi-Suomeen pysähtynyt (ei siis vepsään asti edennyt) lainasana kuin *lieko* on äänteellisistä tuntomerkeistään päätellen lainattu aivan viimeistään 200 jKr., luultavasti jo paljon sitä ennen (Koivulehto 1979b: 294); saman germaanisen sanan vielä varhempi lainautuma *lieka* (Koivulehdon mp. esittämä hyvä etymologia) taas on levinnyt pohjoisryhmässä vepsään asti (ja lisäksi eteläryhmässä viroon ja vatjaan). Koivulehto on 1979a, b ja c esittänyt hyviä perusteita myös sen käsityksensä tueksi, että pohjoisryhmän sanat *salpa*, *sara*, *saura* ja *sija* (tämä sana myös vatjassa) kuuluvat germaanisten lainasanojen kaikkein vanhimpaan kerrostumaan. Kuinka vanha tuo kerrostuma on, sitä ei voida tarkkaan sanoa, mutta myöhemmäksi kuin viimeiseen vuosituhanteen eKr. se ei voi mitenkään ajoittua; pikemmin on kyseessä vuosituhannen alkukuin loppupuoli. Tämän osoittavat jo kielen sisäiset kriteerit: kielen äänneasun on täytynyt lainausaikaan olla vielä varhaiskantasuomen tasolla. Noihin aikoihin asti siis voidaan seurata pohjoisryhmän eriytymistä, joka aikoinaan on itse asiassa merkinnyt erityisen pohjoiskantasuomalaisen murreryhmän syntyä Länsi-Suomeen. Esityksessäni 1972: 93 ja 1978: 72—73 katsoin, että lingvistisin perustein voidaan katsoa pohjoiskantasuomen olleen sijoillaan viimeistään viimeisinä vuosisatoina eKr. Tätä ikäystä uskaltaa nyt jo varhentaa; pohjoiskantasuomen juuret voivat hyvin olla pronssikauden puolella.

Näin siis karjalaispohjaisten kielimuotojen ja vepsän juuret näyttävät olevan länsisuomalaisessa pohjoiskantasuomessa ja sen myöhemmissä kehityksissä. Tämä on aivan toisensisältöinen oletus kuin se s. 217 esittämäni ajatus, että samat kielimuodot juontuvat Peipsin ja Pihkovanjärven takaisesta itäkantasuomesta. Kuten jo 1972: 93 olen huomauttanut, oletusten ristiriita on vain näennäinen. On otaksuttava, että itäiset itämerensuomalaiset kielimuodot ovat oikeastaan kaksilähtöisiä: ne ovat risteytyneet itäkantasuomen ja pohjoiskantasuomen jatkajista, vieläpä nimenomaan niin, että pohjoiskantasuomen osuus niissä on paljon tuntuvampi kuin itäkantasuomen. Vatjan asema taas osoittautuu pohjoiskantasuomenkin kannalta pulmalliseksi. S. 218—219 tuli esille se, että konditionaalnin päätteen asu on vatjassa lähinnä pohjoisryhmän mukainen ja että vatja myös eräissä yksityisten sanojen äänneseikoissa noudattaa pohjoisryhmän kantaa. Puhtaasti sanastollisissa seikoissa olen laskenut olevan lähes 70 sellaista, joiden levikki käsittää pohjoisryhmän kielet mutta lisäksi vatjan. Jälleen joukossa on vanhoja omaperäisiä sanoja (puolisen tusinaa), balt-

tilaisia lainoja (4), germaanisista lainoja (9), sanoja, joissa on omaperäinen uusi perusvartalo (lähes 30), ja johdoksia ym. sekundaareja muodosteita (n. 20). Esimerkkejä:

Vanhvoja omaperäisiä sanoja: *hiha, jänne, ruma, sarka, syrjä, sänki, vitoa*.

Balttilaisia lainoja: *elki, karsina, kauha, routa*.

Germaanisista lainoja: *karsia, kuja, kuuro* 'sadepuuska', *laho, murkina, raitti, siima, sija, tarpoa*.

Omaperäisiä uusia perusvartaloita: *heikko, home, häilyä* (vatj. *äülün*), *kiehua* (vatj. *tšihua*), *koukku, kuorsata, lutistaa* ja *luttuun* -pesye, *lätäkkö* (vatj. *lätikkö*), *mulkku, mutka*-pesye, *niska, noikata* (~ vatj. *neikku* 'kehtovipu'), *paalikka, pikkurainen, pilkkoa, päre, pöly* (vatj. *pöllü*), *pöristä, sopottaa, sorsa, tarttua, turpea, tähkä* (vatj. *tähtši*), *ulista, ukko, viihtyä* (vatj. *vihütellä*).

Johdoksia yms.: *ase, avo-* (yhdyssanoissa), *avoin, halkoa, kesken, lähtemä* 'nuori nauta', *made, mielevä, myöhä, nivel, palko, piikko, potkia, puhe, puikko, repo, saavuttaa, sikäläinen, suuttua, särvin, tasoittaa*.

Merkitykseltään eriytyneitä sanoja: *jyristä* (vrt. vir. *jüriseda* 'murista'), pronominien *se* ja *tämä* distinktio (vrt. vir. *se* 'se; tämä', *tema* 'hän').

Jo tilastollisista syistä on jälleen luultavaa, että osa näistä sanoista on vatjassa nuorehkoja lainoja inkeroismurteista tai Inkerin suomalaismurteista. Mutta kaikkiin tapauksiin tämä tulkinta ei voi sopia: joukossa täytyy olla myös vanhempaa vatjalaista ainesta. Sille voidaan esittää kaksi selitystä. Toinen selitys on se, että pohjoiskantasuomen jatkajat ovat, lähinnä Karjalan kannaksen kautta, olleet jo varhain kosketuksissa vatjan esimuotoihin. Toinen selitys on se, että osa sanoista on voinut alun perin kuulua sekä pohjois- että itäkantasuomeen. On huomattava, että tällaisia tapauksia tutkimus ei voi koskaan tarkoin paljastaa; samat kielet, jotka ovat itäkantasuomen jatkajia, ovat näet (vatjaa lukuun ottamatta) myös pohjoiskantasuomen jatkajia, eikä niistä itäkantasuomalaisuuksista, jotka ovat kuuluneet myös pohjoiskantasuomeen, ole siksi voinut jäädä nykyisiin kieliin mitään erottuvaa jälkeä — paitsi ehkä juuri vatjan kanta. Semmoisenaan sekin on johtolangaksi kuitenkin liian hauras.

Jos on ollut olemassa itäkantasuomi ja pohjoiskantasuomi, eikö sitten niiden vastakohtana myös länsikantasuomi ja eteläkantasuomi? Edellä olen jättänyt postuloimatta erityisen »länsikantasuomen» (jonka jatkajia olisivat vatja, viro, liivi ja suomen länsimurteet). Syynä tähän on se, että tällaisen kielimuodon oletus johtaisi ajatusmahdottomuuteen; Länsi-Suomen alkuperäinen eriytnyt kielimuotohan on ollut juuri pohjoiskantasuomea. Sen sijaan voidaan hyvin perusteina olettaa, että itäkantasuomen ja pohjoiskantasuomen lisäksi on ollut kolmas kantasuomen murre, nim. eteläkantasuomi. Sen yhtenäisyyttä todistavat ilmiöt olivat odottamattoman harvalukuisia; joukossa tosin on sellainen keskeinen äänne-seikka kuin *ö*-vokaali *e:n* ja *o:n* edustajana ja sellainen keskeinen muotoseikka kuin *-ksi-* konditionaali. Todisteiden harvuus

nimenomaan sanaston alalla saa kuitenkin luonnollisen selityksen, kun otetaan huomioon jo edellä puheeksi tullut seikka: Suomenlahden eteläpuolelta on virrannut vaikutuksia lahden pohjoispuolelle asutus- ja kulttuurivirtausten vanavedessä varmaan halki vuosituhansien. Siksi alkuperäiset eteläkantasuomalaiset levikit eivät läheskään aina heijastu nykykielissä enää semmoisinaan vaan ne ovat voineet pursua paljon laajemmiksi. Vastaanottavana puolena on ollut ensi sijassa Lounais-Suomi; siellä ilmenee paitsi nuorehkoa (ehkä vielä toisen vuosituhannen alussa tullutta) myös paljon vanhempaa eteläistä vaikutusta. Vanha vaikutus on kuitenkin vain osaksi pysähtynyt sinne: vanhahkot piirteet ovat voineet sieltä levitä yli Länsi-Suomen ja koko Suomenkin — ja jos kylliksi kauas takaudutaan, jopa yli koko pohjoisitämerensuomalaisen alueen.

Kuva, jonka olen hahmotellut kantasuomen jakautumisesta kolmeen päämurteistoon, poikkeaa melko lailla totunnaisesta käsityksestä, jonka mukaan myöhäiskantasuomi on ollut suppealla alueella puhuttu yhtenäinen kielimuoto. Näyttää syntyvän jopa kronologinen ristiriita: koko kantasuomen valloittaneet germaanisvaikutteiset äänteenmuutokset eivät voi olla kovin aikaisia; esim. muutokset $\check{s} > h$, $pt > ht$ ja $kt > ht$ ovat mahdollistuneet vasta kun alkup. k on germ. taholla muuttunut äänteensiirroksen yhteydessä h :ksi (χ). Äänteensiirroksen iästä on esitetty erilaisia arvioita; maininnan ansaitsee Frans van Coetsemin käsitys (1970: 16), jonka mukaan sen jälkeinen aksentinvaihdos on tapahtunut 1. esikristillisen vuosituhannen loppupuolella tai Kristuksen syntymän maissa ja itse äänteensiirros siis arvattavasti jonkin verran sitä ennen. Vielä tarkemman ajoituksen on esittänyt Wolfgang Krause (1968: 120), jonka mukaan äänteensiirros ajoittuu 5. ja 3. esikristillisen vuosisadan välille. Kieltä ravisuttavat vieraslähtöiset äänteenmuutokset eivät periaatteessakaan voi olla vanhempia kuin samalta vieraalta suunnalta tulleet lainasanat. Pikemmin ne seuraavat vasta lainasanojen kannoilla. Vastikään (1979a, b, c) Koivulehto on perustellut sellaista käsitystä, että germaaninen st - substituoitiin lainasanoissa s :llä hyvin varhaisessa vaiheessa, jolloin \check{s} ei ollut vielä muuttunut h :ksi (samaan aikaan s - näet substituoitiin \check{s} :llä), ja tämä käsitys sijoittaisi sellaiset spesifisesti pohjoiskantasuomeen rajoittuvat lainat kuin *salpa*, *sara*, *saura* ja *sija* jo ilman muuta kantasuomen äänteenmuutoksia vanhemmiksi. Miten on nyt ymmärrettävissä, että yhteisitämerensuomalaiset kielen uudennokset voivat olla nuorempia kuin itämerensuomen jakautuminen päämurteisiin?

Vastaus on jo luettavissa siitä, mitä äsken kirjoitin eteläkantasuomalaisten piirteiden ekspansioista pohjoiskantasuomen länsipäähän ja sitä kautta idemmäksikin. Samanlainen ekspansio yli jo kehittyneiden murrerajojen on tietysti voinut tapahtua itäkantasuomenkin kautta ja voinut myös sitä tietä vaikuttaa karjalan ja vepsän esimuotoihin. Ekspansio on voinut jatkua jopa sellaisessa

nykykielten muodostuksen esivaiheessa, johon termi »kantasuomi» huonosti enää sopii. Toistan 1972: 96 lausumani: »Siten itämerensuomalaisten kielten nykyinen yhtenäisyys voi joiltakin, jopa olennaisilta osin olla vasta suunnilleen vuosien 100 [roomalaisen rautakauden alku Suomessa] ja 800 [Laatokan rantojen rautakautisen kulttuurin alku] välillä tapahtuneen tasoittumisen tulosta ja siis peräisin ajalta, jolloin myöhäiskantasuomen on tavallisesti ajateltu eriytyneen jo pitkälle.» Operationaalina käsitteenä »myöhäiskantasuomi» on osoittanut voimansa ja tulee varmasti vastedeskin osoittamaan, mutta tutkijan on aina syytä tehdä itselleen selväksi, että tämän operationaalisen käsitteen ei tarvitse johtaa ajallisesti enempää kuin paikallisestikaan yksiselitteisiin rekonstruktioihin.

Voidaan vielä kysyä, olisiko ajateltavissa toisenlainenkin leviämissuunta: Suomenlahden pohjoispuolelta eteläpuolelle. Itämerensuomessa on vanhoja germaanisista lainoja tällä tietoa jo noin 450, ja jo kauan on pantu merkille, että niistä erittäin huomattava osa tavataan pelkästään Suomenlahden pohjoispuolella, vain kourallinen pelkästään Suomenlahden eteläpuolella. K. B. Wiklund arvioi Suomenlahden pohjoispuolisten lainojen osuuden aikoinaan (1901: 221) kolmannekseksi tai (1933: 103) puoleksi kaikista vanhoista germaanisista lainoista. Sammallahti (1979: 6) on äskettäin laskenut niitä olevan hänen noteeraamistaan yli 300 lainasta kaksi viidesosaa; itse olen päätenyt lähelle samaa osuutta (207 lainaa 450:stä eli 46%). Jos lukuun otetaan vielä ne sanat, jotka pohjoisryhmän ulkopuolella tavataan vain vatjassa, niin saadaan tulokseksi 227 eli tarkalleen 50%. Jo Wiklund otaksui tämän perusteella, että germaanisten lainojen saantipaikka onkin ollut Suomi ja ne ovat sieltä levinneet Viroon. Toisin hän joutui muistuttamaan (1933: 103, 108—109) siitä päinvastaiseen suuntaan puhuvasta seikasta, että ilmiansuunnan nimi *luode* (< germ. **flōdiz* > ruotsin *flod*) on voitu omaksua vain seudulla, josta käsin meri on ollut luoteen puolella, ja sellaiseksi sopii tietysti Viro eikä Suomi. Asettumatta lainasanakysymyksessä noin jyrkälle kannalle olen itse 1972: 110 viitannut siihen mahdollisuuteen, että myös germaanispuhujaisia äänne muutoksia on voinut tapahtua Suomessa ja levitä sieltä Viroon. Äskettäin on myös Sammallahti katsonut germaanisten kosketusten pääosan tapahtuneen Suomenlahden pohjoispuolella ja laajentanut tätä suomalaiskeskeistä näkemystä niin, että Suomen kamaralla olisi tapahtunut balttilaiskosketuksiakin. Säilyttäisin tässä kysymyksessä jatkuvasti sordiinon; yleisitämerensuomalaisten germ. lainojen saantipaikka on kai sentään useammin ollut Suomenlahden etelä- kuin pohjoispuolella, ja luontevalta tuntuu jatkuvasti ajatus, että balttilaisten lainojen valtaosa on saatu Suomenlahden eteläpuolelta ja kulkeutunut sieltä pohjoispuolelle. Siltihän ei ole mahdotonta, että Suomenniemellä olisi ollut balttilainen väestösaareke, jolta jokin määrä lainoja on omaksuttu. Näin saattavat selittyä levikiltään suomalais-karjalais-vepsäläiset pohjoisryhmässä

tavattavat baltt. lainat, samoin sellaiset suppealevikkisemmät tapaukset kuin *helle* (suom.-karj.), *hirvas* (suom.-karj.), *karsi* (suom.-karj.), *keli* (suom.-karj.-lyyd.), *lunka* (tuohi t. niini on »lungassa» vain Kokemäenjoen vesistöalueella), *panu* (suom.-karj.), *siikanen* (vain suomen savolaismurteissa), *siula* (suom.-karj.-lyyd.), *vuota* (vain suomessa).

(Jatkuu seuraavassa vihkossa.)

Über die Wurzeln der finnischen Sprache — Zwischenbetrachtung

TERHO ITKONEN (Helsinki)

Der in diesem und im folgenden Heft des Virittäljää veröffentlichte Aufsatz ist fast identisch mit jenem Referat, das der Autor beim interdisziplinären Symposium »Die vorhistorischen Wurzeln des finnischen Volkes« im Januar 1980 in Tvärminne hielt. Der Autor beabsichtigte ursprünglich, eine erweiterte und präzisiertere Version des Referates - eventuell in Buchform - zu publizieren; die neuesten Ergebnisse der Archäologie und der Lehnwortforschung sowie eigene neue Einsichten über die Beziehungen zwischen Ostseefinnisch und Lappisch lassen den Verfasser jedoch nunmehr eine ziemlich andere Auffassung vertreten, deren Ursprünge allerdings auch im Tvärminne-Referat schon deutlich zu sehen sind. Seine neue Anschauung hat Verfasser erstmals in zwei Vorträgen öffentlich vorgebracht, im April 1983 in Turku vor der Gesellschaft für Finnische Sprache und im Mai 1983 in Helsinki vor der Gesellschaft für Muttersprache. Da jedoch auch die Zwischenphasen einer in Entwicklung befindlichen Theorienbildung Beachtung verdienen, hält der Autor es auch in diesem Stadium für nötig, sein Tvärminne-Referat als solches zu veröffentlichen. (Der Aufsatz im Sammelband des Tvärminne-Symposiums - herausgegeben von der Finnischen Wissenschaftsgesellschaft - wird eine stark gekürzte Version besagten Referates sein.)

Die Wurzeln der heutigen Aufteilung der finnischen Dialekte reichen zumindest in Finnland auf die Siedlungsgebiete am Ende der vorhistorischen Zeit zurück. Davon gab es vier: eins in Südwest-

finnland, ein zweites an den Flußläufen des Wassersystems des Kokemäenjoki, ein drittes außerhalb der heutigen finnischen Grenzen am West- und Nordwestufer des Ladogasees, ein viertes in Südsavo in der Gegend von Mikkeli. Nimmt der Sprachforscher allein die heutigen finnischen Dialekte zu Hilfe, kommt er über das Ende der vorhistorischen Zeit nicht hinaus. Es müssen auch andere ostseefinnische Sprachen herangezogen werden: das Karelische (und — als frühe Abzweigung davon — die ingrischen Dialekte), das Wepsische (und dessen Zweig, die lüdischen Dialekte), das Wotische, das Estnische und das Livische. Die ostseefinnischen Sprachen verfügen über derart viele gemeinsame Merkmale und weichen entsprechend in derart vielen Punkten von den entfernteren finnisch-ugrischen Sprachen ab, daß man für sie bereits lange eine gemeinsame Ursprache vermutet, das Späturfinnische. Dieser Sprachform soll nach der in den vergangenen Jahrzehnten herrschenden Auffassung das Frühurfinnische vorangegangen sein, worauf neben den ostseefinnischen Sprachen auch das Lappische zurückgehen soll. Zeitlich noch weiter entfernt sei die finnisch-ugrische Ursprache gewesen, von der auch das Mordwinische, das Tscheremissische, das Wotjakische, das Syrjänische, das Ostjakische, das Wogulische und das Ungarische ausgegangen seien. Dahinter habe wiederum die uralische Ursprache gestanden, das Ururalische, aus dem sich

die finnisch-ugrischen, aber auch die samojedischen Sprachen abzweigten.

Die Urheimat der finnisch-ugrischen Völker hat offenbar irgendwo zwischen dem Wolgasknie und dem Ural oder dessen Hinterland gelegen, und zwar rund drei Jahrtausende v. Chr. Von dort wären die Vorfahren der Frühurfinnen allmählich in den Ostseeraum vorgedrungen, der üblichen Auffassung nach bis zum nördlichen Baltikum. Die Gemeinschaft, deren Dialekt später — vielleicht ca. tausend Jahre v. Chr. — die Grundlage des Uralpischen bildete, soll irgendwo am nordöstlichen Rand des frühurfinnischen Gebietes gesiedelt haben.

In der Zeit zwischen dem Früh- und dem Späturfinnischen scheint sich die Sprache spürbar verändert zu haben. Vor allem in der Lautstruktur kam es zu erheblichen, ja umwälzenden Veränderungen (frühurfi. **käte* 'Hand' > späturfi. *käsi*, frühurfi. **sorva* 'Horn' > späturfi. *sarvi*, frühurfi. **šuktajkune* [rein theoretisch rekonstruiertes Kompositum, Bedeutung *'Baummonat' > 'Schwendemonat'] > späturfi. *huhtikuu* 'April'; u. a. in all diesen Fällen hat sich die späturfi. Lautgestalt als solche im Finnischen erhalten). Namentlich für die Veränderungen im Konsonantismus ist der Einfluß einer urgermanischen Sprachform nachgewiesen worden (Posti 1953); als die Veränderungen eintraten, hätten die Urfinnen also in engem Kontakt zu einer germanischen Bevölkerung gestanden. Tiefgehende Veränderungen vollzogen sich auch im Bereich von Morphologie und Syntax, und die Erneuerung des Wortschatzes scheint besonders zügig vorangegangen zu sein. Zwischen der früh- und der späturfinnischen Zeit scheinen sich mehr als 500 neue Wörter im gesamten oder fast im gesamten damaligen ostseefinnischen Sprachraum verbreitet zu haben. Darunter befinden sich Lehnwörter von den Balten (z. B. *hammas* 'Zahn', *morsian* 'Braut') und Germanen (z. B. *ainoa* 'Einzig', *pellto* 'Feld, Acker', *varas* 'Dieb'); fast 300 neue autochthone Stammwörter gelangten außerdem in die Sprache (z. B. *juosta* 'laufen', *jänis* 'Hase', *saari* 'Insel').

Das Aufgrund der heutigen Sprachen rekonstruierte Späturfinnisch wirkt als Sprachform derart einheitlich, daß man ohne weiteres annahm, es sei nur in einem begrenzten Gebiet gesprochen worden. Es galt lange für wahrscheinlich, daß dieses

Gebiet zumindest nicht in Finnland hat liegen können. Das Späturfinnische wurde südlich des Finnischen Meerbusens lokalisiert und um die Zeitenwende datiert. Bei solchen Schlußfolgerungen hat man sich ungefähr seit Anfang unseres Jahrhunderts vor allem an den archäologischen Forschungsergebnissen orientiert. Die westfinnische Küste wies nämlich in der Stein- und Bronzezeit eine feste Besiedlung auf; in der darauffolgenden vorrömischen Eisenzeit — in den letzten Jahrhunderten v. Chr. — scheint diese Besiedlung abzubrochen, so daß auch die Sprache nicht weitergegeben werden konnte. Eisenzeitliche Siedlungen erscheinen in Westfinnland dann ca. ab 50 n. Chr.; da die archäologischen Funde Anknüpfungspunkte aufweisen an gleichzeitige estnische und nordlettische Funde, war man der Ansicht, Finnland habe seine Besiedlung und seine Sprache zu jener Zeit aus dem Süden des Finnischen Meerbusens erhalten. Auch in der Archäologie war diese Auffassung gang und gäbe. Im Bereich der Sprachwissenschaft wurde sie um die Jahrhundertwende eingeführt durch E. N. Setälä (1894, 1905, 1917), im Bereich der Archäologie durch Alfred Hackman (1905, 1912).

In der letzten Zeit ist man in der Archäologie jedoch zu anderen Resultaten gekommen. An der westfinnischen Küste scheint die Besiedlung nicht völlig aufgehört zu haben während der vorrömischen Eisenzeit; für Kontinuität sorgte eine zahlenmäßig geringe, Ackerbau treibende Population, als deren direkte Fortsetzung die zunehmende Besiedlung in der römischen Eisenzeit anzusehen wäre. Die Küstenbewohner sollen wiederum Kontakte unterhalten haben zu den Jägern und Fischern im Binnenland, welche Bevölkerung sogar die Grundlage bilden könnte für die späteren Ackerbauer dieses Gebietes. Das mit den Mitteln von Sprachwissenschaft und Archäologie geschaffene feste Gefüge scheint also zu wanken, und der Sprachforscher kann heute freier sein Material neu interpretieren, wenn neben den archäologischen auch andere Umstände dies verlangen.

Man hat bereits frühzeitig festgestellt, daß sich der ostseefinnische Sprachraum in Hauptgruppen aufteilt, deren Unterschiede offenbar alte Wurzeln haben. Eine Hauptgruppe wird gebildet durch die

finnischen Ostdialekte, das Karelische (und die ingrischen Dialekte) sowie das Wepsische (und die lüdischen Dialekte). Sie zeichnen sich durch zahlreiche gemeinsame Merkmale aus, die in den anderen ostseefinnischen Sprachen fehlen; hierher gehören auch an zweihundert gemeinsame Wörter, wie z. B. *koti* 'Heim, Haus, Zuhause' (weiter westlich von alters her *koto*), *loitsia* 'zaubern', *soma* 'nett, hübsch'.

Könnten nun derartige Merkmale darauf hinweisen, daß es bereits im Urfinnischen einen besonderen östlichen Hauptdialekt gegeben hat? Einzeln betrachtet nicht unbedingt. Es gehören u. a. altrussische Lehnwörter dazu, die erst am Ende des ersten Jahrtausend in die Sprache aufgenommen werden konnten, früher nicht. Die Zahl dieser östlichen Besonderheiten ist jedoch wiederum so groß, daß man zögert, ihre Entstehung erst vor tausend oder etwas mehr Jahren in rascher Aufeinanderfolge anzunehmen. Sprachliche Differenzierung braucht stets eine gewisse Zeit. Zweitens haben die Sprecher der alten östlichen Dialekte sicher schon von Anfang an abseits von den sonstigen Ostseefinnen gelebt, — wenn nicht direkt an den Ufern des Ladogasees, so doch irgendwo östlich des heutigen Estland, hinter dem Peipus- und Pskower See. Und dann muß fast zwangsläufig angenommen werden, daß sich auch ihre Sprache schon frühzeitig vom übrigen Ostseefinnisch differenziert hat, spätestens in den ersten Jahrhunderten unserer Zeitrechnung. Dieses Gebiet hinter dem Peipus- und Pskower See wird gerade dadurch interessant, daß einige gemeinsame Merkmale der östlichen Sprachformen auch heute noch bis in die Nähe dieses Gebietes reichen, auch bis hin zu westlichen Sprachformen. Solche von östlichen Merkmalen beeinflusste westliche Sprachformen sind einmal das Wotische, zum andern — zumindest in gewissem Ausmaß — das Südestnische. Jener alte östliche Dialekt, der zu Beginn unserer Zeitrechnung vermutlich gesprochen wurde, kann als Osturfinnisch bezeichnet werden. Das Urfinnische wäre also zu jener Zeit keine ganz einheitliche Sprache mehr gewesen.

Bereits E. N. Setälä wies seinerzeit (1917) darauf hin, daß man die ostseefinnischen Sprachen auch etwas anders zweiteilen könne, nämlich in eine nördliche und in eine südliche Gruppe. Zur nördlichen

Gruppe würden dann alle finnischen Dialekte gehören, d. h. die westlichsten, ferner die ingrischen Dialekte, das Karelische, die lüdischen Dialekte und das Wepsische, zur südlichen Gruppe dagegen die südlich des Finnischen Meerbusens gesprochenen Sprachen, also das Livische, das Estnische und das Wotische. Die Nord-Südteilung ist deutlich zu erkennen an der Lautlehre, der Formenlehre und der Syntax, am spürbarsten kommt jedoch auch sie im Wortschatz zum Ausdruck. Hinsichtlich sehr vieler Merkmale ist die nördliche Gruppe einheitlich, während die südliche erheblich zusammenhangloser ist. Die Sprachen der nördlichen Gruppe — und nur sie — haben insgesamt an dreihundert Wörter gemeinsam. Darunter befinden sich zahlreiche neue autochthone Wörter, wie z. B. *hieno* 'dünn, fein', *kekäle* 'Brand, brennendes Holzschicht', *sammua* 'erlöschen', *työntää* 'stoßen' sowie eine beachtliche Anzahl germanischer Lehnwörter, fast 30 (z. B. *aalto* 'Welle', *huopa* 'Filz, Decke', *keihäs* 'Speer', *vaate* 'Tuch, Kleidungsstück').

Aus welcher Gegend und aus welcher Epoche stammen die gemeinsamen Merkmale der nördlichen Gruppe? Das Kerngebiet möchte man am ehesten in Westfinnland lokalisieren, das bereits in der Bronze- und Eisenzeit eine entwickeltere Kultur aufwies als sein an Funden armes Hinterland. Die gemeinsamen germanischen Lehnwörter der nördlichen Gruppe besitzen natürlich am deutlichsten einen solchen westlichen Ursprung. Die gemeinsamen Merkmale stammen spätestens vom Ende des ersten Jahrtausend oder unmittelbar vom Anfang des zweiten; danach hat es im Raum der alten Karelier, geschweige denn der Wepsen, die bereits in den Machtbereich von Nowgorod gelangt waren, vom Westen her keine bedeutenden westlichen Einflüsse mehr geben können.

Die sprachliche Differenzierung der nördlichen Gruppe ist jedoch so auffallend, daß sie mit Sicherheit viel Zeit beansprucht hat. Unter den alten germanischen Lehnwörtern in dieser Gruppe gibt es einige, die Hinweise auf die Datierung geben. Das Wort *lieko* 'auf dem Grunde von Wasser oder auf der Erde liegender Baum' beispielsweise hat in Westfinnland haltgemacht. Den Lautverhältnissen nach zu schließen ist es spätestens im Jahre 200 n. Chr. entlehnt worden, vermutlich

jedoch viel früher. Unter den Wörtern, die nicht in Westfinland haltgemacht, sondern sich im gesamten Gebiet der nördlichen Gruppe verbreitet haben, muß es also noch ältere geben. Koivulehto hat kürzlich (1979a, b, c) als wahrscheinlich nachgewiesen, daß einige auf *s*-anlautende Wörter der nördlichen Gruppe — u.a. *salpa* 'Riegel', *saura* 'Schober', *sija* 'Platz, Stätte' — bereits im letzten Jahrtausend v. Chr., und zwar eher zu Beginn dieses Jahrtausends aus germanischen Originalen entlehnt wurden, die mit *st*- anlauteten.

Bis in jene Zeit kann man also die Differenzierung der nördlichen Gruppe zurückverfolgen. Das bedeutet gleichzeitig, daß bereits damals ein besonderer nordurfinnischer Dialekt in Westfinland entstanden ist. Heute kann bereits angenommen werden, daß die Wurzeln des Nordurfinnischen in der Bronzezeit liegen. Spätestens damals — also vor dem Jahre 500 v. Chr. — hätte demnach die Vorhut der Urfinnen die nördliche Küste des Finnischen Meerbusens erreicht.

(Fortsetzung im nächsten Heft.)